

FAİZ VE RİBA

Yazan: Fazlurrahman

Çeviren: Hakan Şahin

ÇEVİRMENİN ÖNSÖZÜ

Urduca yayınlandığı günden beş ay sonra İngilizceye tercüme edildiği halde neredeyse elli beş yıldır Türkçeye kazandırılmamış olan bu müstesna çalışmayı yaklaşık iki hafta gibi kısa bir sürede tercüme ettikten sonra ne hissetmemiz gerektiğinden emin olamıyoruz. Zannederiz ki bu durumun izahı Pakistanlı alim Fazlurrahman'ın, riba ve modern banka faizini birbirinden ayrı gören İslam alimleri içinde, belki de bu savı en güçlü şekilde savunan eseri yazmış olması gerçeğinde yatmaktadır. Nitekim onun bu çalışmada ortaya koyduğu görüş ve deliller ışığında banka faizinin etik açıdan yargılanabilecek bir yönü bulunmamaktadır. Ona göre Kuran ve Sünnet tarafından yasaklanmış olan riba işleminin, konuyla ilgili ayetlerin nazil olduğu dönemlere ilişkin tarihsel bağlamından kopuk bir şekilde veya doğrudan sözlük anlamı üzerinden anlaşılması sadece vahim bir hataya sebep olmakla kalmamakta, aynı zamanda Kuran ve Sünnet'in ruhunu ve maksadını da ıskalamamıza yol açmaktadır. Bu minvalde Fazlurrahman bizi, Kuran ve Sünnet'in en iyi şekilde anlaşılmasının daha olası olduğu erken dönemlere doğru bir yolculuğa çıkarmakta ve oradan buraya doğru gelirken riba yasağının ilk beş asır içerisinde nasıl özgün ve saygın konumundan uzaklaştırılarak bambaşka bir boyuta evrildiğini gözler önüne sermektedir.

Fazlurrahman'ın bu çalışmasının konuyu her yönüyle tükettiği elbette söylenemez. Lakin barika-i hakikat müsademe-i efkârdan doğar düsturunca bilimsel gelişmenin, diyalektik bir süreç üzerinden gerçekleştiği inkâr edilemez. Bu açıdan ister tasvip, ister eleştiri kabilinden olsun, bu çalışmanın Türkiye'de de en azından İslam İktisadı alanında çalışanlar tarafından hak ettiği ilgiyi görmesini temenni ederiz.

Hakan Şahin
Kadıköy, 2018

FAİZ VE RİBA¹

~

Riba, Urdu diline genellikle Farsça ‘kâr’ anlamındaki sûd kelimesiyle tercüme edilir. Tersine ise ziyan denir. Sûd Kuran’daki riba kelimesiyle değil, ribh kelimesiyle eşanlamlıdır. Aslında Kuran’da terim olarak kullanılan riba kelimesini herhangi bir dile çevirmeye çalışmak yalnızca beyhude değil, konuyla ilgili ciddi kafa karışıklığının da kaynağı olmaktadır. (Fazlurrahman)

~

GİRİŞ

Riba kelimesinin sözlük anlamları aşağıdaki Kuranî kullanımlarda gösterildiği gibidir.

(1) “büyümek”:

و ترى الأرض هامة فإذا أنزلنا عليها الماء اهتزت و ربّت

“Yeryüzünü kupkuru görürsün de biz ona su indirince harekete geçer ve *kabarır*...” (22:5)

(2) “artmak”, “gelişmek”:

يمحق الله الربا و يربّي الصدقات

“Allah *riba*’yı mahveder, sadakaları ise *geliştirir*” (2:276)

و ما آتيتم من ربا ليربوا في أموال الناس فلا يربوا عند الله

“İnsanların serveti üzerinde *artsın* diye *riba*’ya yaptığınız yatırım Allah katında *artmaz*.” (30:39)

(3) “yüksek olmak”:

و أوبناهما بربوة

“Biz o ikisine *yüksek bir yerde* barınak sağladık...” (23:50)

¹ Bu makale ilke kez 1963 yılında “Tahkik-i Riba” adıyla Urduca dilinde kaleme alınmış, Uluslararası İslam Üniversitesi’nin İslami Araştırmalar Enstitüsü tarafından çıkartılan “Fikr-i Nazar” dergisinde yayınlanmıştır. 1964 yılında da Mazheruddin Siddiki tarafından İngilizceye tercüme edilerek aynı enstitünün çıkardığı “Islamic Studies” (İslami Çalışmalar) dergisinde yayınlanmıştır. İngilizce makalenin orijinal metnine şu linkten ulaşılabilir: <http://www.jstor.org/stable/20832724>.

كمثل جنة برية

“Sanki *tepe üstünde* bir bahçe gibi...” (2:265)

(4) “şişmek”, “kabarmak” (ör. köpük gibi):

فاحتمل السيل زيدا رابيا

“Sel, *kabaran* köpüğü alıp götürdü...” (13:17)

(5) “yetiştirmek”, “(çocuk) bakmak”:

إرحمهما كما ربياني صغيرا

“Rabbim! Ben küçükken onlar beni *yetiştirdiği* için onlara merhamet et.” (17:24)

الم نربك فينا وليدا

“Seni çocuk iken aramızda *yetiştirmedik mi?*” (26:18)

(6) “daha büyük”, “daha güçlü” olma:

فأخذهم أخذة رابية

“Onları *şiddetli bir şekilde* yakalayiverdi...” (69:10)

إن تكون أمة هي أربي من أمة

“Bir millet diğerinden *daha güçlü* diye...” (16:92)

Riba’nın yukarıda verilen sözlük anlamlarından, aşağıda tartışacağımız teknik anlamlar türetilmiştir.

Öncelikle Kuran tarafından yasaklanan riba işleminin doğasını ele alarak başlayacağız. İkinci bölümde Kuran’daki riba kavramının anlamını farklı işlem ve mübadele türlerini de içine alacak şekilde genişleten hukuki nitelikli hadis malzemesini ele alacağız. Bunun gerekçesi bütün fakihlerin, bu ikisinin farklı kategoriler olduğuna ilişkin görüş birliğine dayanmaktadır. Nitekim birincisine *Ribe’l-Kuran* (Kuran ribası), ikincisine ise *Ribe’l-Hadis* (Hadis ribası) ya da *Ribe’l-Fazl* (Fazlalık ribası) denmektedir. Üçüncü bölümde banka faizinin günümüz ekonomisindeki rolünün üstünde duracak, son bölümde ise bu malzeme ve değerlendirmelerden hareketle vardığımız sonuçları ifade edeceğiz.

I RİBA VE KURAN

Riba hakkında Kuran'ın ilk beyanı aşağıdaki gibidir:

و ما آتيتم من ربا ليربوا في أموال الناس فلا يربوا عند الله و ما آتيتم من زكاة تريدون وجه الله فأولئك هم المضعفون

“İnsanların serveti üzerinde artsın diye ribaya yaptığınız yatırım Allah katında artmaz. Lakin Allah'ın rızasını arayarak zekat yoluyla verdikleriniz var ya... İşte onlar karşılığını misliyle alırlar.” (30:39)

Bu ayet baştan sona Mekkî olan Rum suresinde yer aldığı içi Mekke'de nazil olmuştur. Bu surenin başındaki ayetler, surenin, biset'in dördüncü ya da beşinci yılında nazil olduğunu göstermektedir. Çünkü bu ayetlerde bahsedilen İranlıların Romalıları “yakın diyarlarda” (أدنى الأرض), yani Suriye ve Filistin bölgesinde galip gelmeye başlamaları; miladi 611 yılında (biset'in ilk yılı) başlamış ve 614 yılında İstanbul'un düşmesi ile (biset'in dördüncü yılı) doruk noktasına ulaşmıştır.² Riba'nın vahyin bu kadar erken bir döneminde mahkum edilmesi pek de şaşırtıcı değildir. Aksine ribanın bu kadar erken bir dönemde mahkum edilmemesi yalnızca şaşırtıcı olmakla kalmaz, aynı zamanda Kuran'ın hikmetine ters olurdu. Nitekim Kuran'ın Mekkî ayetleri o dönemki Mekke toplumunda bulunan ekonomik adaletsizlikleri suçlayan ifadelerle doludur. Zengin sınıfın cimrilik, vurgunculuk, ölçü ve tartıda hile yapma gibi etik olmayan ticari uygulamaları Kuran'da itham edilirken riba gibi bir kötülüğün mahkum edilmemesi nasıl söz konusu olabilirdi ki? Yine de Kuran bu ayette yalnızca bir yergide bulunmuş, İslam henüz bu kötülüğün kökünü kazıyacak bir siyasi güce sahip olmadığı için henüz yasadışı ilan etmemiştir.

İslam, Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinin ardından siyasi egemenliği elde ettiğinde riba, Ali İmran suresinde geçen aşağıdaki ifadelerle kategorik olarak yasaklanmıştır:

يا أيها الذين آمنوا لا تأكلوا الربا أضعافا مضاعفة و اتقوا الله لعلكم تفلحون

“Ey iman edenler! Sürekli katlayarak riba almayın. Kendinizi Allah'tan koruyun ki belki mutlu olursunuz.” (3:130)

Bu yasaklama daha sonra Bakara suresindeki tehdit ve katı ifadelerle teyit edilmiştir.

الذين يأكلون الربا لا يقومون إلا كما يقوم الذي يتخبطه الشيطان من المس ذلك بأنهم قالوا إنما البيع مثل الربا و أحل الله البيع و حرم الربا فمن جاءه موعظة من ربه فانتهى فله ما سلف و أمره إلى الله و من عاد فأولئك أصحاب النار هم فيها خالدون • يمحى الله الربا و يربي الصدقات والله لا يحب كل كفار أثيم • إن الذين آمنوا و عملوا الصالحات و أقاموا الصلاة و آتوا الزكاة لهم أجرهم عند ربهم و لا خوف عليهم و لا هم يحزنون • يا أيها الذين آمنوا اتقوا الله و ذروا ما بقي من الربا إن كنتم مؤمنين • فإن لم تفعلوا فاذنوا بحرب من الله و رسوله و إن تبتم فلکم رؤوس أموالکم لا تظلمون و لا تظلمون • إن كان ذو عسرة فنظرة إلى ميسرة و إن تصدقوا خير لكم إن كنتم تعلمون

² Edward Gibbon, *History of Decline and Fall of the Roman Empire*, Bölüm 46.

“Riba alanlar ancak Şeytan’ın dokunmasıyla çarpılmışa dönen kimseler gibi kalkarlar. Bu onların ‘satış ve riba aynı şey’ demelerinden ötürüdür. Halbuki Allah satışı helal, ribayı haram kılmıştır. Kime Rabbinden bir öğüt ulaşır da bundan vazgeçerse önceki kazançları ona aittir ve onun işi Allah’a kalmıştır. Her kim de tekrar dönerse onlar Ateş’e yerleşenlerden olur ve orada sonsuza dek kalırlar. Allah ribayı mahveder, sadakaları ise geliştirir. Allah suçlu nankörleri sevmez. İman edip iyi işler yapan, namazı kılan ve zekatı verenlerin mükafatı Rableri katında onları bekler. Onlar için korku ve üzüntü olmayacaktır. Ey iman edenler! Eğer mümin iseniz kendinizi Allah’tan koruyun da ribanın kalanından vazgeçin. Eğer yapmazsanız Allah ve elçisi tarafından size açılmış savaşa hazırlanın. Eğer vazgeçerseniz anaparanızı alır, ne haksızlık edersiniz ne de haksızlığa uğrarsınız. Eğer o kişi zorluk içindeyse ödeyebilene kadar erteleme gerekir. Eğer bilseniz ondan da vazgeçmeniz sizin hayrınızdır.” (2:274-80)

Bu Kuran ayetleri ve bağlamı, ribayı yasaklayan en son ayetlerin bunlar olduğunu göstermektedir. Bazı rivayetlerde bu ayetlerin Hz. Peygamber’e gelen son ayetler olduğu şeklinde gerçeğe aykırı bir iddia vardır. Bir rivayette bu iddia genişletilerek Halife Ömer bin Hattab’a atfedilen bir rivayet ile Kuran’ın riba yasağı hakkındaki kesin hükümlerinin vahyin en son aşamasında geldiği ve Hz. Peygamber’in ribanın unsurlarını iyice açıklama fırsatı bulamadan vefat ettiği şeklinde bir iddia ortaya atılmakta, buna binaen de bizim sadece ribadan değil ‘rîbe’den (şüpheli işlemlerden) de kaçınmamız gerektiği söylenmektedir. Bu rivayetleri çalışmamızın ikinci bölümünde inceleyeceğiz. Bu bölümde Kuran’daki ribayı sadece “القرآن يفسر بعضه بعضاً” (Kuran’ın bir bölümü diğer bölümünü açıklar) ilkesi ışığında anlamaya gayret edeceğiz.

Ali İmran suresinde ribayı kategorik olarak yasaklayan ayet Kuran ayetleri içerisinde merkezi bir konuma sahiptir. Rum suresindeki ayet giriş konuya mahiyetinde olup Bakara suresindeki ayetler ise sonuç mahiyetindedir. Bu ayetleri kronolojik sıraya göre inceleyecek olduğumuzda şu sonuçlara ulaşırız:

- (1) İslam öncesi dönemdeki riba, anaparanın, tefeci bir süreç içerisinde kat kat katlandığı (أضعافاً مضاعفة) bir sistem idi.
- (2) Anaparanın kat kat katlandığı bu süreçten ötürü Kuran, ribayı adil bir işlem türü olarak kabul etmedi.
- (3) Kuran ticari kâra izin verirken vurgunculuk yerine işbirliği ruhunu teşvik etti.

Sahip olduğumuz tarihsel deliller de yukarıdaki sonuçları desteklemektedir.

İmam Malik, Muvatta’sında Zeyd bin Eslem’den şu rivayeti nakletmektedir:

كان الربا في الجاهلية أن تكون للرجال على الرجل الحق إلى أجل فإذا حل الحق قال أتقضي أم تربني؟ فإن قضاؤه أخذ و إلا زاده في حقه و زاده الآخر في الأجل

“İslam öncesi dönemde riba şu şekilde yapılırdı: bir adamın başkasına borcu olurdu da borcun vadesi dolduğunda alacaklısı borçluya gelip ‘ödüyor musun, yoksa arttırıyor musun (*turbî-riba*)?’ diye sorardı. Eğer borçlu öderse alacaklı parayı alırdı, ödeyemezse anapara arttırılır ve vade uzatılırdı.”³

Cemaat-i İslami’nin başkanı Ebu’l A’la el-Mevdûdi burada bahsedilen kredinin ilk sözleşmede faizsiz olarak verildiğini varsaymaktadır.⁴ Lakin bunun, riba sisteminin normal kabul edildiği ticari Mekke toplumu ya da Yahudi Medine toplumu gibi bir sosyal bağlam içerisinde nasıl makul görüldüğünü anlamak güçtür. Sermayelerini kat kat katlamak isteyen tefeciler nasıl olur da ilk sözleşmedeki faizden, sanki sadaka yapar gibi feragat ederler?

Müftü Muhammed Şafî Mevdudi’nin görüşüne ters bir kanaat belirtmektedir: “Arabistan’da hakim olan uygulama belli bir miktarda paranın belli bir vade ve sabit bir faiz oranıyla borç verilmesidir. Borçlu borcunu önceden belirlenmiş olan vadede faiziyle birlikte öderse işlem tamamlanır, aksi durumda ise daha çok faiz ödemesi gerekirdi.”⁵

Oysa yukarıda Zeyd bin Eslem’den alıntı yaptığımız ve sadece İmam Malik’in değil, Beyhaki, Razi gibi başka muhaddis ve fakihler tarafından da nakledilen ifadeler işlemin başındaki faizin fahiş olmadığı, bu nedenle de riba olarak değerlendirilmediğini göstermektedir.

Bunu riba yapan, anaparayı kat kat katlayarak sermayeyi birkaç katına çıkaran artıştır. Dolayısıyla buradaki durum şudur: Bir miktar servet belli bir vadeyle faizli olarak borç verilir ve vade sonunda, eğer borçlu ödeyemez durumdaysa, anaparada fahiş bir artış ile vade uzatılır. Çoğu zaman büyük meblağlar söz konusu olduğunda borçlu yalnızca borcun faizini taksitler halinde öderken anapara bir kenara, bu fahiş faizi bile tamamen ödeyemediği olurdu. Taberi’nin naklettiğine göre Muğire oğullarından büyük kabileler birbirine karşı ağır faizli borçlar altına girmişti ve müslüman olduklarında karşılıklı ilişkileri zora girdi. Gerçekten Kuran’ın “نروا ما بقي من الربا” (ribanın kalanından vazgeçin) ifadesi bu durumu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.⁶

Yukarıda bahsedildiği gibi Ali İmran suresindeki ayet, riba ayetleri içinde asli ve merkezi bir konuma sahiptir. Bu ayette ribanın yasaklanmasına ilişkin şer’i değer ya da müslüman fıkıhçıların diliyle “hükmün illetinin”, onun kat kat (أضافا مضاعفة) artması olduğu açıkça belirtilmektedir.

Bu görüşümüz, İslam’ın ikinci neslinden (çn. tâbiin’den) iki müfessir tarafından da desteklenmektedir.

(1) Mücahid bin Cebr

³ Malik bin Enes, *Muvatta: Kitabü'l-Buyu', Bâb Riba*.

⁴ Mevdûdi, Seyyid Ebu'l-A'la, *Sûd*, Lahor, 1961, s.258.

⁵ Şafî, Müftü Muhammed, *Mesele-i Sûd*, Karaçi, h.1380, s.9-10.

⁶ Taberi, *Tefsir*, Kahire, h.1374, C.6, s.22-24.

Taberi, Mücahid'den aşağıdaki rivayeti nakletmektedir:

حدثنا محمد بن عمرو قال حدثنا أبو عاصم عن عيسى عن ابن أبي نجيح عن مجاهد في قول الله عز و جل يا أيها الذين آمنوا لا تأكلوا الربا أضعافا مضاعفة قال ربا الجاهلية

“Muhammed bin Amr bize dedi ki Ebu Asım ona İsa'dan, o da İbni Ebi Necih'ten şunu aktarmış: ‘Ey iman edenler! Sürekli arttırarak riba yemeyin.’ ayeti ile ilgili olarak Mücahid dedi ki: Bu cahiliye dönemi ribasıdır.”⁷

(2) Zeyd bin Eslem

Aynı Kuran tefsirinde meşhur tabii müfessiri olan Zeyd bin Eslem'den bu “kat kat artış” sürecinin hayvan borçlanma işleminde nasıl yapıldığı ile ilgili detaylı bir rivayet aktarılmaktadır. Şu kelimeler bu rivayetin bir özeti niteliğindedir:

إنما كان الربا في الجاهلية في التضعيف و في السن

“İslam öncesi ribada kat kat artış hem (para borçlanmada) nakitte hem de (hayvan borçlanmada) yaşıta olurdu.”⁸

Kısaca, Kuran tarafından kategorik olarak haram kılınan, yapmaya devam edenlere ise Allah ve elçisiyle savaşma tehdidi yöneltilen cahiliye ribası; yoksul borçluların düzenli ödemelerine rağmen anapara bir kenara dursun, fahiş faizi bile ödeyemeyeceği kadar büyük oranda katlanan gaddarca bir borç işlemidir.

Bu noktada doğal olarak gündeme gelen bir soru vardır. Riba eğer sadece bu yukarıda anlatılan fahiş faizli işlem türüyse ve sadece bu işlem türü haram kılındıysa tarihsel kanıtların bize gösterdiği gibi *her türden* faizin kaldırılmış olması nasıl Kuran'ın riba emrinin bir sonucu oluyor? Bu soruya cevap olarak her bir borç işleminde sermayenin bu şekilde kat kat arttırıldığını düşünmediğimizi söyleyebiliriz. Şüphesiz her münferit durum, yatırımın türü, risk miktarı vb. şartlara bağlı olarak geniş bir çeşitlilik arz ediyor olmalıdır. Fakat her münferit durumun, tabiatı itibariyle epey fahiş bir riba sisteminin bir parçası olduğunu vurgulamak gerekir. Dolayısıyla yasaklanması gereken *sistemin tamamı* olduğundan münferit durumlar özelinde bir istisna yapılamazdı. Sistemin tamamı yasaklandığında o sistemin daha yumuşak örnekleri de doğal olarak -sistemin kendisi gaddarca olduğu- için kaldırılmış oldu. Dolayısıyla Kuran'ın bu yumuşak örnekleri de kaldırdığından hareketle bugün her türden banka faizini mahkum etmek isabetli olmayacaktır. Çünkü bugünkü banka faizi başka bir sistemdir (bkz. Aşağıdaki 3, 4 ve 5.bölümler).

⁷ A.g.e. C.7, s.204.

⁸ A.g.e. C.7, s.204-5.

II RİBA VE HADİS

Tıpkı alkol gibi riba da İslam öncesi Arapların hayat tarzına derinden kök salmıştı. Hatta ticari açıdan bakacak olduğumuzda alkolden daha da derinlere yerleşmişti. Tefeci için hızlı ve bol kazanç sağlayan kârlı bir iş anlamına geliyordu. Bu yüzden de yasaklanma süreci aynı alkolde olduğu gibi tedricen gerçekleşti. Kınanması ise çok daha sertti.

Yukarıda bahsedildiği gibi faizin ilk eleştirisini içeren Rum suresindeki ayet, biset'in ilk yıllarında nazil olmuştu. Bu yumuşak ihtarın ardından Ali İmran suresindeki kategorik yasaklama, ondan sonra da yasağı ihlal edenlere yönelik Bakara suresindeki tehditler nazil oldu. Ali İmran ve Bakara suresindeki ayetler Medine döneminin ilk yıllarında inmiş olsa gerektir. Fakat hadis malzemesi bu makul tahmine ters düşmekte, tüm yanlış anlama ve anlaşmazlıklar da buradan sonra baş göstermektedir.

Konuyla ilgili hadis literatüründeki en meşhur rivayet halife Ömer'e atfedilen aşağıdaki rivayettir:

إن آخر ما نزل من القرآن آية الربا و إن رسول الله صلى الله عليه وسلم قبض و لم يفسرها لنا فدعوا الربا و الربية

“Nazil olan en son ayet riba ayetiydi. Allah'ın elçisi onu bize açıklayamadan vefat etti. O yüzden ribadan da ‘rîbe’den (şüpheli işlemlerden) de kaçının.”

Bu rivayet Ahmed bin Hanbel'in Müsned'inde, İbni Mace'nin Sünen'inde, İbni Ebi Şeybe'nin Musannef'inde, Beyhaki'nin Delâilü'n-Nübüvve'sinde ve geç dönem muhaddislerin buna benzer pek çok eserinde nakledilmektedir.⁹

Aynı hadis Buhari'nin Sahih'inde, Abdullah ibni Abbas'tan rivayetle ama daha dar bir anlamda geçmektedir. Buhari, “Bakara suresinin son ayetleri” başlıklı bahiste şunları söyler:

عن ابن عباس رضي الله عنه قال آخر آية نزلت على النبي صلى الله عليه وسلم آية الربا

“İbni Abbas Hz. Peygamber'e inen son ayetin riba ayeti olduğunu söylemiştir.”¹⁰

Öncelikle yedi ayet için tekil olarak ayet (آية) kelimesinin, hem de iki kez kullanılmış olması hayli şaşırtıcıdır. İkinci olarak Sahih'in Kitabü't-Tefsir bölümünde, yukarıdaki rivayeti naklettiği yerde dört farklı sened üzerinden Hz. Ayşe'ye atfedilen aşağıdaki rivayeti de aktarmaktadır:

لما نزلت الايات من آخر سورة البقرة في الربا قرأها رسول الله صلى الله عليه وسلم على الناس ثم حرم تجارة في الخمر

⁹ Ali el-Muttaki, *Kenzü'l-Ummâl*, Haydarabad, h.1312, C.2, s.231 (No.4954).

¹⁰ Buhari, *Sahih: Kitabü't-Tefsir, Bâb Sûretü'l-Bakara*.

Buhari, *Sahih: Kitabü'l-Buyu', Bâb Mu'kilu'r-Riba*.

“Bakara suresindeki riba ile ilgili ayetler nazil olduğunda Allah’ın elçisi onu insanlara okudu ve içki satışını yasakladı.”¹¹

Bu rivayete göre Hz. Ayşe bu ayetlerin son vahiy olup olmadığıyla ilgili sadece sessiz kalmamış, aynı zamanda onları içki satışıyla ilişkilendirerek bu ayetlerin hicrî 4.yılda inmiş olabileceğiyle ilgili bir varsayımı temellendirmiştir. Nitekim ittifakla kabul gören rivayetlere göre içki bu tarihlerde yasaklanmıştı. Dahası Sahih’in aynı Kitabü’t-Tefsir’inde başka bir sahabenin söyle söylediği rivayet edilmektedir:

آخر آية نزلت: يستفتونك قل الله يفتيكم في الكلالة و آخر سورة نزلت برأة

“Nazil olan son ayet: ‘Senden fetva istiyorlar, de ki kelâle hakkında size fetvayı Allah veriyor’ ayeti (4:177), son sure de Berâe (Tevbe) suresiydi.”¹²

Bu meşhur hadis kitabını incelemeye devam ettiğimizde konuyla ilgili birbiriyle çelişen daha başka rivayetler karşımıza çıkmaktadır. Suyûti, *el-İtkan fî Ulûmi ’l-Kur’an*’da bu rivayetlerin detaylarına inmektedir.¹³

Hiz. Ömer’e atfedilen rivayetin çok sayıda başka rivayetle çelişiyor olması (o rivayetlerin de birbiriyle çelişiyor olması) bir yana, bu rivayeti reddetmemizi gerektiren başka nedenler de vardır.

(1) Yukarıda bahsedildiği gibi ribanın tedricen yasaklanması Mekke döneminin ilk yıllarında başlamıştır. Bununla birlikte Hiz. Peygamber’in ashâbı onun ölümünden birkaç gün öncesine, Allah’ın onları kendisi ve elçisi tarafından savaş uyarısıyla tehdit etmesine kadar riba almaya devam etmiştir ki bu onların karakteri hakkında ciddi bir görüntü sergilemektedir. Bu muhtemelen Rum suresindeki riba kelimesinin Taberi, Beyzavi ve Suyûti gibi tüm klasik müfessirlerce hediye olarak tanımlanmasından kaynaklanmaktadır. Bu müfessirler bir tür “helal riba” kavramı icat ederek bu ayetin bu tip bir riba ile ilgili olduğunu öne sürmektedir.¹⁴ Buhari’nin aşağıdaki ifadelerini de kendilerine destek almaktadırlar:

"فلا يربوا عند الله" من أعطى عطية يبتغي أفضل منه فلا أجر له فيها

“Bu ‘فلا يربوا عند الله’ ayeti bir kişinin birine hediye verip de karşılığında daha iyi bir hediye beklemesi halinde Allah’ın onu ödüllendirmeyeceği anlamındadır.”¹⁵

¹¹ A.g.e. *Kitabü’t-Tefsir, Bâb Sûretü’l-Bakara*.

¹² A.g.e. *Kitabü’t-Tefsir, Bâb Sûretü’l-Berâe*.

¹³ Suyûti, *İtkan*, C.1, s.33-35.

¹⁴ Taberi, *Tefsir*, Kahire, h.1330, C.21, s.29-31.

Suyuti, *Dürri’l-Mensûr*, Tahran, h.1377, C.5, s.156.

Beyzavi, *Tefsir*, İstanbul, h.1316, C.2, s.247.

¹⁵ Buhari, *Sahih: Kitabü’t-Tefsir, Bâb Sûretü’r-Rum*.

Kuran'ın temel terminolojisi hakkında bu tip kurgulara veya riba hakkındaki bir haram-helal ayırımına katılmakta zorlanıyoruz. Ayrıca yukarıda (1.bölüm) zikredildiği gibi riba, Hz. Peygamber'in dönemindeki ticarileşmiş Mekke'nin hırsa tapan halkını ıslah etme maksadına binaen geçersiz kılınmış olmasaydı, bu Kuran'ın hikmetine aykırı olurdu.

(2) Bu kadar erken bir dönemde kınanmış ve nihayetinde örneği olmayan çok sert ifadelerle suçlanmış olan riba uygulamasının, zaman yetersizliğinden ötürü Hz. Peygamber tarafından yeteri kadar açıklanamamış olması kabul edilebilir bir şey değildir. Dahası böyle bir varsayım Kuran'ın aşağıdaki iddiasına da ters düşmektedir:

اليوم أكملت لكم دينكم و أتممت عليكم نعمتي

“Bugün sizin için dininizi eksiksiz hale getirdim ve size olan nimetimi tamamladım.” (5:3)

Halife Ömer'in kendisi bu ayetin Hz. Peygamber'in veda haccı sırasında Arafat gününde nazil olduğunu söylemektedir.¹⁶ Eğer riba ayeti en son vahiy ise yukarıdaki ayet ondan önce inmiş olmalıdır. Fakat o halde dinin eksiksiz hale getirildiği iddia edilemez. İşte bu nedenle Süddî ve diğer bazı müfessirler “Bu ‘اليوم أكملت لكم دينكم’ ayetinden sonra helal veya haram bildiren bir ayet nazil olmadı” (لم ينزل بعدها حلال و لا حرام) demişlerdir.¹⁷

Taberi bu çelişkiyi izah edebilmek için ayette bahsedilen “dinin eksiksiz hale gelmesini”, “müslümanların veda haccında Mekke’de üstünlük elde etmiş ve putperestlerin Mescid-i Haram’dan silinmiş olduğu” manasına geldiğini öne sürmüştür.¹⁸ Hz. Peygamber'in misyonu ile ilgili olduğu besbelli olan bu ayet hakkında böyle bir kurgu, müellif açısından hiç de kabul edilebilir değildir. Bu tip tefsirler, meşhur ama sahîh olmayan hadislerin, dinin temel ilkeleri açısından ne kadar zararlı olabileceğini açık bir şekilde göstermektedir.

(3) Bu hadise yönelik bir diğer ciddi itiraz noktası da Kuran'ın aşağıdaki ayetleriyle çelişiyor olmasıdır:

فبظلم من الذين هادوا حرمنا عليهم طيبات أحلت لهم و بصددهم عن سبيل الله كثيرا و أخذهم الربا و قد نهوا عنه و أكلهم أموال الناس بالباطل و أعتدنا للكافرين منهم عذابا اليما

“Yahudilerin kötülüklerine karşılık onlara daha önce izin verilmiş olan bazı şeyleri yasakladık. Pek çok insanı Allah'ın yolundan saptırmaları, kendilerine yasaklanmış olan ribayı almaları ve insanların mallarını haksız şekilde yemelerinden ötürü... İçlerindeki kâfirler için şiddetli bir ceza hazırladık.” (4:160-1)

Yahudilerin riba almalarından ötürü kınanmasının mümkün ve tutarlı olabilmesi için ribanın müslüman toplum içerisinde tamamen silinmiş olması gerekmektedir. Aksi takdirde yahudiler kesinlikle müslümanları işaret ederek “et tu quoque” (size de) derlerdi. Oysa yahudi

¹⁶ Suyûti, *İtkan*, C.1, s.23. Müslim, *Sahih, Kitabü't-Tefsir*.

¹⁷ Suyûti, *İtkan*, C.1, s.35.

¹⁸ Taberi, *Tefsir*, Darü'l-Ma'arif, Kahire, C.9, s.520.

kabilelerinden en son kalan Kurayza oğulları Medine’den, meşhur Hendek savaşından hemen sonra hicrî 5.yılda sürülmüştür. Dolayısıyla yahudilerin suçlaması ancak o yılın sonundan önce olabilir. Demek ki müslümanlar için riba yasağı hicrî 5.yıldan önce vaz edilmiş olması gerekir.

(4) Daha önce izah ettiğimiz gibi Ali İmran suresindeki “sürekli katlayarak riba almayın” ayeti konuyla ilgili olan vahiy serisinde merkezi bir konuma sahiptir. Şimdi bu ayet Uhud savaşından hemen önce nazil olmuş olmalıdır; çünkü ayetin siyak ve sibakında müslümanların Uhud mağlubiyeti anlatılmakta, bu yenilginin sebep ve sonuçları analiz edilmekte, bu trajedinin tekrar etmemesi için yol ve yöntemler önerilmektedir.

Şimdi yukarıdaki bahisten hareketle, Halife Ömer’e atfedilen rivayetin aksine riba hakkındaki ayetlerin kronolojisine dair şu sonuçlara varabiliriz:

- (1) Riba’yı mahkum eden ilk vahiy (Rum suresi): Hz. Peygamber’in Mekke’deki döneminin ilk yıllarında, İranlıların Romalıları yenmesinin ardından nazil olmuştur.
- (2) Riba’yı yasaklayan ikinci vahiy (Ali İmran suresi): Müslümanların Uhud mağlubiyetinin ardından hicrî 3.yılda nazil olmuştur.
- (3) Bu yasağı ihlal edenleri tehdit eden üçüncü (ve son) vahiy (Bakara suresi): Son yahudi kabilesi Kurayza oğullarının sürgününden, yani hicrî 5.yıldan önce nazil olmuştur.

Yakın zamanda bu konuya ilişkin yazanlardan Mevdûdi, yukarıdaki kronoloji söz konusu olduğunda bizimle aynı fikirde gibi görünmektedir. Faiz üzerine yaptığı bilimsel incelemenin üçüncü baskısının (1954) birinci cildinde “Kurânî Hikmet ve Sosyal Reform” adlı bir bölüm bulunmaktadır.¹⁹ Bu bölümde Mevdûdi, ribanın Mekke’de ayetlerde kınandığını, “Hz. Peygamber’in Uhud’dan Medine’ye dönüşünün hemen ardından” inen ayetlerle de yasaklandığını söylemektedir.²⁰ Fakat bu ayetlerin kronolojik sırasının hikmeti üzerine onca edebiyat parçaladıktan sonra aynı bahiste kendi iddiasına destek olarak Halife Ömer’e atfedilen rivayeti nakletmesi çok şaşırtıcıdır.²¹ Öyle görünüyor ki geçen birkaç yılın ardından Mevdûdi’nin içindeki mantıkçı bu iki durum arasındaki bariz çelişkiyi fark etmiş olmalı ki aynı eserin son baskısında (1961) bahsedilen bölümün tamamını çıkartmıştır.²² Fakat Kuran ayetlerinin kronolojik sırası ve tarihsel bağlamının (özellikle de riba gibi temel bir meseleyle ilgiliyse); bu konuda mevcut kabul gören bakış açısına ters bir yaklaşımı, okuyucuyu ikna etmeksizin sessiz ve teklifsiz bir şekilde terk etmeyi meşrulaştıracak kadar önemsiz olmadığını düşünüyor ve Mevdûdi’nin de bu konuda bizimle hemfikir olacağını tahmin ediyoruz.

¹⁹ Mevdûdi, *Sûd*, Lahor, 1954, C.1, s.162-9.

²⁰ A.g.e. s.165-6.

²¹ A.g.e. C.1, s.51. Son baskıda (Ocak 1961) s.160.

²² Bahsi geçen bölüm ilk kez Mevdûdi’nin Urduca dilinde yayınlanan “Tercüman’ül-Kuran” adlı dergisinde makale formunda yayınlanmıştır (Lahor, Ağustos 1939).

Halife Ömer’e atfedilen rivayetin niçin reddedilmesi gerektiği üzerinde uzun uzadıya durmuş bulunuyoruz. Çünkü hadis literatüründeki bu ve buna benzer bazı rivayetler, Kuran tarafından yasaklanan ribanın mahiyetini doğru şekilde anlamamıza engel olmaktadır. Öyle görünüyor ki bir noktada Kuran’ın riba tanımının yetersiz olduğuna karar verilmiş ve izah ihtiyacını gidermek için hadis malzemesine müracaat edilerek riba yasağının kapsamı genişletilmiştir. Burada tartışılan rivayet ise konuyla ilgili zaman içinde biriken ve sürekli genişleyen engin bir hadis literatürünün başlangıç noktasını temsil etmektedir.

Riba hakkında nazil olan Kuran ayetlerinin kronolojisine ilişkin rivayetler gibi ribanın mahiyetiyle ilgili hadisler de çelişkili ve tutarsızdır. Aşağıdaki bu çelişkilere dair birkaç örnek vereceğiz.

(1) Buhari, Müslim, Darimi, İbni Mace ve Ahmed bin Hanbel çok sayıda farklı isnad zinciri üzerinden “riba ancak vadelide olur” (الربى في النسيئة) ya da Buhari’nin daha vurgulu ifadesiyle “vadeli dışında riba olmaz” (لا ربي إلا في النسيئة) ya da Müslim’in naklettiği ifadelerle “peşin ödemede riba olmaz” (لا ربي في ما كان يدا بيد) mealinde hadisler nakletmişlerdir.²³

Halbuki Buhari’nin ve Müslim’in Sahih’leri ile diğer temel hadis kitapları küçük sözdizimi farklarıyla aşağıdaki rivayeti de içermektedir

عن أبي سعيد الخدري قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم الذهب بالذهب و الفضة بالفضة و البر بالبر و الشعير بالشعير و التمر بالتمر و الملح بالملح، مثلا بمثل يدا بيد فمن زاد أو استزاد فقد أربى الأخذ و المعطى فيه سواء

“Ebu Said el-Hudri’nin naklettiğine göre Allah’ın elçisi dedi ki: Altına karşılık altın, gümüşe karşılık gümüş, buğdaya karşılık buğday, arpaya karşılık arpa, hurmaya karşılık hurma, tuza karşılık tuz cinsi cinsine ve peşin olarak satılır. Fazlasını veren veya isteyen ribaya girmiş olur. Bu konuda alan da veren de aynı derecede suçludur.”²⁴

Yukarıdaki iki hadis grubu arasındaki tutarsızlık bununla sınırlı değildir. Fakihlerin bu konuda birbiriyle çelişen muhtelif görüşleri olup her bir mezhebin kendi görüşünü destekleyen hadisleri de vardır.

Öyle görünüyor ki yukarıdaki hadiste betimlenen ve teknik olarak ribe’l-fazl (fazlalık ribası) adıyla bilinen riba türü sonradan türetilmiştir. Hz. Peygamber’in Abdullah bin Abbas, Abdullah bin Ömer, Zeyd bin Erkam, Üsâme bin Zeyd ve Muaviye gibi seçkin sahabelerinin bundan haberi yoktu.²⁵ Bazı rivayetler yukarıda adı geçen iki Abdullah’ın, ömürlerinin geç dönemlerinde fazlalık ribasına dair fıkıhtakine benzer bir antipatiyi benimsediğini iddia etmektedir. Fakat aksi yöndeki görüşün ifade edildiği Buhari hadisinin (لا ربي إلا في النسيئة) : “vadeli dışında riba olmaz”) ve Müslim hadisinin (لا ربي في ما كان يدا بيد) : “peşin ödemede riba

²³ Buhari, *Sahih: Kitabü’l-Buyu’, Bâb Riba*. Müslim, *Sahih: Kitabü’l-Buyu’, Bâb Riba*. Nesai, *Sünen: Kitabü’l-Buyu’, Bâb Riba*. Darimi, *Sünen: Kitabü’l-Buyu’, Bâb Riba*. İbni Mace, *Sünen: Ebvâbü’t-Ticaret*. Ahmed bin Hanbel, *Müsned*, Kahire, h.1313, C.5, s.200, 202, 204, 206, 208-9.

²⁴ Ahmed bin Hanbel’in Müsned’i hariç bkz. dipnot 23.

²⁵ Dipnot 24’te atf yapılan hadislerin senedine bakınız.

olmaz”) üslubu tam da bunun tersine karşı bir itiraz mahiyetinde olduğundan sanki çağdaşları arasında gitgide daha popüler hale gelen bir “değişimi” kabul etmeyi reddeden bir kısım sahabe’nin bu konuda Kuran tarafından ortaya konan özgün durumu yeniden tesis etmeye yönelik çabasını gösterir gibidir.

Erken dönem hadis ve fıkıh alimleri borç ribası ile fazlalık ribasına ilişkin hadisler arasındaki bu bariz çelişkiyi görmezden gelmemiş ve izah etmeye çalışmışlardır. Bu çelişkiyi çözmeye yönelik çabalar içerisinde en iyi bilinen İmam Şafii’nin şu sözleridir:

قد يكون أسامة سمع رسول الله صلى الله عليه وسلم يسئل عن الصنعين المختلفين مثل الذهب و الورق و التمر بالحنطة أو ما اختلف جنسه متفاضلا يدا بيد فقال إنما الربا في النسيئة أو تكون المسئلة سبقتة بهذا فأدرك الجواب فروى الجواب و لم يحفظ المسئلة أو شك فيها لأنه ليس في حديثه ما ينفي هذا عن حديث أسامة فاحتل موافقتها لهذا

“Muhtemelen Üsame burada, insanların Hz. Peygamber’e altın ile gümüş, hurma ile buğday gibi muhtelif malların birbiriyle peşin mübadelesi hakkında sorular yönelttiğini fark etmiştir. Üsame’nin rivayetine göre Hz. Peygamber bu soruları, ‘ribanın vadeli mübadele işlemlerinde söz konusu olduğunu söyleyerek’ cevaplamıştır. Soruyu soran kişinin bunu, soruyu sorup Hz. Peygamber’den bu cevabı aldığı anda anlatmış olması da muhtemeldir. Yahut Üsame Hz. Peygamber’in cevabını nakletmiş ama soruyu nakletmeyi ihmal etmiş olabilir. Dahası onun bu konuda şüphelerinin olması da muhtemeldir. Nitekim onun naklettiği hadis bu kanaate muhalif bir tutum barındırmamaktadır.”²⁶

Aynı konuda bu hadis ile diğerleri arasında bulunan tutarsızlık bu şekilde çözülebilir. Şafii’nin tahminlerinin bu tutarsızlığı ne ölçüde giderebildiğini okuyucunun muhakemesine bırakıyoruz. Fakat bu çelişkileri gidermeye yönelik modern içtihat örneklerinden biri gerçekten akıllara ziyandır. Mevdûdi, faiz çalışmasının ilgili bölümünde fazlalık ribasını tartışmamış ama “faizin bileşenleri” başlıklı bir bölümü tamamen ona ayırarak şunları söylemiştir:

“Faiz hakkında ilk inen hükümlere göre borçlara ilişkin faiz kategorik olarak yasaklanmıştır. Üsame bin Zeyd tarafından nakledilen hadis Hz. Peygamber’in, ribanın yalnızca borç işlemlerinde olduğunu (إنما الربى في النسيئة) söylediğini ifade etmektedir. Bazı rivayetlerde ise Hz. Peygamber’in sözleri “borç işlemleri dışında riba olmaz” (لا ربي إلا في النسيئة) şeklindedir. Lakin sonraki süreçte Hz. Peygamber, insanların bu ilahi yasak alanına yaklaşmasını önlemek için onun etrafını da çevirmeyi gerekli görmüştür. Hz. Peygamber’in sadece faizi alıp vermeyi değil, onu belgelemeyi veya şahitlik etmeyi de yasaklayan sözleri bu kategoriye girmektedir. Aynı şekilde fazlalık ribasını yasaklayan hadisler de bu kategoriye girmektedir.”²⁷

²⁶ Şafii, *Er-Risale*, h.1321, s.40.

²⁷ Mevdûdi, *Sûd*, Lahor, 1961, s.148-9.

Mevdûdi'nin ifadeleri fazlalık ribasının, tıpkı borç işlemlerindeki riba gibi ister alınsın, ister verilsin, ister belgelensin, ister şahitlik edilsin, her tür mal üzerinden yapılabilecek riba işlemini evrensel olarak kuşattığını (!) göstermektedir.

Biraz daha ileride “fazlalık ribası nedir” başlığı altında şunları söylemektedir:

“Fazlalık ribası aynı cins iki malın peşin mübadelesine eklenen fazlalıktır. Hz. Peygamber bunu yasaklamıştır. Çünkü bu, sürekli daha çok (para) kazanmaya kapı aralayarak nihayet insanı faizden geçinmeye götürecek bir zihinsel tutuma yol açmaktadır.”²⁸

Mevdûdi burada fazlalık ribasının, aynı cins malların peşin mübadelesinde ortaya çıkan fazlalık ile ilgili olduğunu vurgulamaktadır. Mevdûdi'nin, fazlalık ribasının anlamını nasıl genişlettiğini gören birisi bunun herhalde entelektüel faizciliği andırdığını düşünmeden edemez! Çünkü fazlalık ribasının zikredildiği hadiste sadece altı maldan bahsedilmektedir. Mevdûdi ise buradaki anlamı “kat kat genişleterek”, verilen bir şeyden daha fazlasının elde edildiği her tür işleme kapıyı kapatmaktadır.

(2) Ribayı konu alan hadislerdeki bir diğer çelişki de hayvan satışı ile ilgili olanlardır. Arabistan ekonomik hayatında develerin ve atların önemini göz önüne aldığımızda bu çelişki anlam kazanmaktadır. İmam Malik Muvatta'da Ali'nin, develerinden birini vadeli olarak satıp karşılığında yirmi deve aldığını nakletmektedir.²⁹ Buhari, kitabında “köle ve hayvanların hayvan karşılığında vadeli satışı” (باب بيع العبيد و الحيوان بالحيوان نسيئة) adlı bir bölümü tamamen bu tip işlemlerin cevazı üzerine hasretmiştir. Bu bölümde Abdullah bin Ömer, Abdullah bin Abbas, Rafi bin Hadic, Said bin Müseyyeb ve İbni Sirin gibi her biri seçkin fakih düzeyinde olan bazı sahabe ve tabiin uleması bu tip işlemlere onay vermektedir. Bu minvaldeki bütün hadislerden kabaca “bir deveyi iki deveyle değişmede hiçbir sakınca yoktur” (لا بأس ببيعير ببيعيرين نسيئة) ifadesi çıkmaktadır. Ayrıca Ebu Davud'un Sünen'i ve Ahmed bin Hanbel'in Müsned'i Hz. Peygamber'den şu hadisi rivayet etmektedir:

عن عبد الله بن عمرو بن العاص أن رسول الله صلى الله عليه وسلم أمره أن يجهز جيشاً فنفتت الإبل فأمره أن يأخذ من قلائص الصدقة و كان يأخذ البعير بالبعيرين إلى إبل الصدقة

“Abdullah bin Amr bin As diyor ki: Allah'ın elçisi benden sefer için orduyu donatmamı istedi. Develer yeterli gelmediğinde sadakaya ayrılan develerden alınmasını istedi. Her bir deveyi, daha sonra yerine iki deve koyma şartıyla alıyordu.”³⁰

Bu hadis aynı zamanda Beyhaki'nin Sünen'inde geçmekte ve güçlü bir isnad zinciriyle desteklenmektedir.³¹ İmam Malik ve diğer erken dönem muhaddislerin görüşünün aksine, sonra gelen muhaddisler bu konuda tedricî bir katılık sergilemektedirler. Tirmizi'nin Cami'si aşağıdaki hadisi nakletmektedir:

²⁸ A.g.e. s.149.

²⁹ Malik bin Enes, *Muvatta: Kitabü'l-Buyu', Bâb ma yecûzu min bey'il-hayevan*.

³⁰ Ebu Davud, *Sünen: Kitabü'l-Buyu', Bâb fi'r-Ruhsa*. Ahmed bin Hanbel, *Müsned*, C.2, s.171.

³¹ Beyhaki, *Es-Sünen'ül-Kübra*, Haydarabad, h.1352, C.5, s.288.

عن جابر بن عبد الله قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم الحيوان إثنين بواحدة لا يصلح نسيئة ولا بأس به يدا بيد

“Cabir bin Abdullah diyor ki: Hz. Peygamber bana vadeli bir alışverişte bir hayvana karşılık iki hayvan almanın caiz olmadığını, ancak peşin olursa fark etmeyeceğini söyledi.”³²

Sünen çalışmalarını derleyenler daha sonra vadeli hayvan satışlarını, fazlalık olsa da olmasa da yasaklayan hadisler nakletmişlerdir. Konuyla ilgili örnek bir rivayet şu şekildedir:

عن سمرة أن النبي صلى الله عليه وسلم نهى عن بيع الحيوان بالحيوان نسيئة

“Semre’den nakledildiğinde göre Allah’ın elçisi hayvanları birbiriyle vadeli olarak mübadele etmeyi yasakladı.”³³

Aynı hadis Ahmed bin Hanbel’in Müsned’inde de geçmektedir. İlginç olan nokta şudur ki, bu hadis Müsned’in ana metninde değil, Ahmed bin Hanbel’in çocuklarından birinin hazırlayıp Müsned’e eklediği zeylinde yer almaktadır. Dahası bu hadis, onun doğrudan babasından rivayet ettiği hadislerden değildir.³⁴ Daha sonraki dönemlerde derlenen sünenlerde ve sonraki hadisçilerin eserlerinde bu hadis de çelişen başka hadisler bulunmaktadır. Önceki hadisler daha erken dönemlerde kaleme alındığı için bu durum aslında pek de şaşırtıcı değildir. Bu konuyla ilgili tüm hadis malzemesinden, şeriatı gitgide daha katı hale getirmeye yönelik bir eğilim açıkça görülmektedir.

(3) Bu çelişkinin en somut şekilde görüldüğü alanlardan biri de arazi kiralama hususudur. Toprak ağalığının ve derebeyliğinin müslüman toplumun gücünü nasıl zayıflattığı göz önüne alındığında bu hadislerin dikkatle incelenmesi gerekmektedir. Müslim’in Sahih’inde ve diğer Sahih çalışmalarında toprağın belli oranda ürün miktarı yahut nakit karşılığında kiralanması açıkça yasaklanmaktadır. Tüm bu Sahih çalışmalarında bu tip bir yasak için “نهى عن المحاقلة،” gibi ifadeler kullanılmakta ve bu meseleye ilişkin hadislerin bulunduğu özel bölümler yer almaktadır. Bu hadisler Hz. Peygamber’in altı sahabeti tarafından rivayet edilmektedir: Rafi bin Hadic, Cabir bin Abdullah, Ebu Hüreyre, Zeyd bin Sabit, Ebu Said el-Hudri ve Sabit bin Dahhak. Hadislerin hepsi de tek değil, birkaç sened üzerinden rivayet edilmektedir. Muamelat alanındaki hadisler içerisinde senedinin gücünden ötürü “meşhur” olan az sayıda hadis vardır. Bu hadislerin gerçekten Hz. Peygamber’e kadar ulaşmış olmadığı bir yana, mevcut durumu yansıtır olduğu şüphesizdir. Nitekim Mekke’de ne toprak ne de toprak ağalığı vardı. Medine’de ise toprak sahipliği küçük çapta olduğu için herkes kendi toprağını sürmekteydi ve toprak ağalığı yok denecek kadar azdı. Bazı küçük

³² Tirmizi, *Câmi’*: *Kitabü'l-Buyu'*, *Bâb ma câe fi kerahiyye bey'il-hayevan bi'l-hayevan nesîe*.

³³ Ebu Davud, *Sünen*: *Kitabü'l-Buyu'*, *Bâb el-hayevan bi'l-hayevan nesîe*. Nesai, *Sünen*: *Kitabü'l-Buyu'*, *Bâb el-hayevan bi'l-hayevan nesîe*. Darimi, *Sünen*, Şam, h.1349, C.2, s.254. İbni Mace, *Sünen*: *Ebvâbü't-Ticarat*, *Bâb el-hayevan bi'l-hayevan nesîe*. Beyhaki, *Es-Sünen'ül-Kübra*, C.5, s.289. Tirmizi, *Câmi’*: *Ebvâbü'l-Buyu'*, *Bâb ma câe fi kerahiyye bey'il-hayevan bi'l-hayevan nesîe*.

³⁴ Ahmed bin Hanbel, *Müsned*, C.5, s.12, 19, 21, 22, 99.

kelime ve ifade farklılıklarıyla bu hadislerdeki anafikir Sahih-i Müslim’de bulunan aşağıdaki rivayette yer almaktadır:

عن جابر قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم من كانت له أرض فالبزرعها فإن لم يستطع أن يزرعها و عجز عنها فاليمنحها أخاه المسلم و لا يواجرها إياه

“Cabir’in aktardığına göre Allah’ın elçisi şöyle demiştir: Kimin mülkiyetinde arazi varsa onu kendisi işlesin. Eğer yapamıyorsa veya buna imkânı yoksa onu (veya bir kısmını) bir müslüman kardeşine bağışlasın ama karşılığında ücret istemesin.”³⁵

Erken dönem muhaddislerin eserlerinde nakledilen hadisler toprağı kiralamayı veya üzerinden herhangi bir vergi almayı yasaklamakta, fakat bunu riba olarak adlandırmamaktadır. Konuyla ilgili önemli olan nokta ise Ebu Davud’un Sünen’inde bu insafsız tarım sistemini riba kategorisine sokan bir hadisin nakledilmesidir:

عن جابر بن عبد الله قال سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول من لم يذر المخابرة فاليؤذن بحرب من الله و رسوله

“Cabir’in aktardığına göre Allah’ın elçisi şöyle demiştir: Arazisini (belli oranda ürünü almak kaydıyla başkasına) kiralamayı terk etmeyen Allah ve elçisi ile savaşmaya hazırlansın.”³⁶

Bu hadisin, toprak ağalığına Kuran’da riba için kullanılan tehdidin aynısını yöneltiyor olması dikkate değerdir. Öyle görünüyor ki müslümanlar İran’ın fethedilmesinin ardından o ülkede kökleşmiş olan derebeyliğiyle başa çıkmak için içtihat yapmışlardır. Toprak ağalığını meşrulaştırmak isteyenler Hz. Peygamber’in Hayber’in fethinden sonra o bölgedeki arazileri, ürünün yarısını müslümanlara verme şartıyla (sahibi olan) yahudilerin mülkiyetinde bırakmış olmasını delil almışlardır. Bunun sonucu olarak Kütüb-i Sitte’nin altı kitabında da yer alan bir hadis, Abdullah bin Ömer’in uzun zaman boyunca kendi toprağını kiraya verdiğini ve bundan ancak ömrünün son zamanlarında vazgeçtiğini aktarmaktadır.

Ebu Hanife Hayber’deki olayı bir haraç (vergi) örneği olarak izah etmektedir. Ona göre Hz. Peygamber, yahudilere bir nezaket ve iyi niyet göstergesi olarak vergi yüklemiştir. Nitekim Hayber’i fetih sonucunda ele geçirdiği için aksi takdirde bölgenin tamamını müslümanlara ganimet olarak dağıtması gerekirdi. Dolayısıyla onun bölgenin tamamını mülk edinmesi de caizdi, ancak o bunu yapmadı. Aksine, ürünün yarısını müslümanlara verme şartıyla arazileri yahudilerin mülkiyetinde bıraktı.³⁷ Meşhur bir Hanefi hadisçisi olan Bedreddin Aynî, Ebu Hanife’ye destek sadedinde şunları söylemektedir: “Hadis külliyyatında Hz. Peygamber’in, hayatı boyunca Hayber yahudilerinden cizye aldığına dair hiçbir rivayet yoktur. Ebubekir veya Ömer hakkında da yoktur. Zaten Ömer nihayetinde yahudileri Hayber’den sürgün etmiştir. Eğer Hz. Peygamber Hayber yahudileriyle yaptığı anlaşmayı yapmış olmasaydı cizye ayeti indikten sonra onlardan mutlaka cizye alınırdı.”³⁸ Bir şeyi açıklığa kavuşturmak

³⁵ Müslim, *Sahih: Kitabü'l-Buyu', Bâb Kirâ'ül-Arz*.

³⁶ A.g.e. *Bâb el-Muhabera*.

³⁷ Aynî, *Umdetü'l-Kari*, İstanbul, h.1310, C.5, s.724.

³⁸ A.g.e.

gerekir ki Ayni'nin bu görüşü, Ebu Hanife'nin öne sürdüğü görüşle çelişki içerisindedir. Nitekim Hayber arazileri ganimet kategorisine alınmış olsaydı onlardan cizye alıp almamak gibi bir durum mevzubahis olmayacaktı.

Yukarıda bahsi geçtiği üzere Ebu Davud'un Sünen'inde, Cabir bin Abdullah'tan rivayetle ortakçılık esasına göre arazisini kiraya veren birinin, riba alan biriyle aynı cezaya çarptırılacağına dair sahih bir hadis bulunmaktadır. Mevdûdi, "Toprak Sahipliği Meselesi" başlıklı taşınmaz mallarla ilgili çalışmasında bu ve bunu destekleyen tevatür derecesindeki hadisleri görmezden gelerek toprak ağalığı formundaki ribayı meşrulaştırmak için gerekçeler üretmektedir.³⁹ Toprak ağalığı hususunda benzer görüşlere sahip olan (Kadıyanilerin başı) Mirza Beşirüddin Mahmud da "İslam ve Toprak Sahipliği" adlı (Urduca) risalesinde onu desteklemektedir.

Riba konusundaki hadislerde yer alan tutarsızlıkların çözümü hayli zordur. Yukarıdaki tartışmadan da anlaşıldığı üzere sadece senetlerden hareketle bu rivayetleri kabul veya reddetmek mümkün değildir. Zira Sahih çalışmalarında bu konuları farklı açılardan ele alan çok sayıda hadis bulunmaktadır ve bu hadislerden her biri de sahihtir (ya güçlü isnad zincirleriyle ya da başka sahih hadislerle desteklenmektedir). Kıyasa dayalı tahminler ise bizim açımızdan bu hadislerin tarihsel sıralaması kadar önemli değildir. Nitekim tarihsel sıralama ihtimallere değil, kesinliğe dayanmaktadır. Bu hadisler bu şekilde okunduğu takdirde açık bir genişleme sürecinin söz konusu olduğu görülebilir. Her üç durum da erken dönem muhaddislerinden orta döneme, oradan da geç döneme doğru gelirken gitgide artan bir görüş katılığını resmetmektedir. Devam ettiğimizde ribanın tanımıyla ilgili olarak da aynı gelişim sürecinin söz konusu olduğunu görebiliriz. İşte hadis malzemesindeki tüm çelişkilerin altında bu gelişim süreci yatmaktadır.

Ayrıca yukarıda bahsedilen çelişkilere ek olarak bu hadislerin çoğu, çözümü neredeyse imkânsız başka karışıklıklar da içermektedir. Örneğin:

(1) Yukarıda bahsedildiği gibi altın, gümüş, buğday, arpa, hurma ve tuz gibi malların peşin mübadelesinde herhangi bir fazlalık ya da noksanlık olması halinde bu en meşhur rivayetlere göre riba olmaktadır. Bu ribe'l-fazl (fazlalık ribası) denen şeydir ve buna göre bir kile iyi kalite buğday, 1,25 kile daha düşük kalite buğday ile mübadele edilse bu işlem riba olur. Aynı şekilde kaya tuzu deniz tuzu ile mübadele edilse, peşin bile olsa, ağırlıklar arasında herhangi bir fazlalık varsa bu riba olur. Şimdi soru, Kuran'ın ribayı bırakmayan insanlarla ilgili olarak "Allah ve elçisi ile savaşmaya" hazırlanma uyarısının bu işlemleri kapsayıp kapsamadığı ve riba almanın enest ilişki gibi bir isyan olduğuna dair hadislerin bu tip işlemlerden ötürü nakledilmiş olup olmadığı sorusudur.

(2) İmam Malik'in Muvatta'sı ve Buhari'nin Sahih'ine göre hayvanların mübadelesindeki fazlalık, işlem vadeli olsa bile caizdir ve bu fazlalık riba olarak tanımlanamaz. Şu durumda ise niçin diğer mallardaki fazlalığın riba olarak görüldüğü sorusu akla gelmektedir.

³⁹ Cemaat-i İslami Yayın No.20, Lahor.

(3) Müslim'in Sahih'inde ve diğer sahih çalışmalarında yer alan bazı hadislerle göre sadece hayvanların değil, kölelerin ve bakır paraların vadeli mübadelesi, fazlalık olsa bile caizdir. Bu makalede atıf yapılan hadis eserlerinin ilgili bölümlerinde bu hadisler görülebilir. Beyhaki, bu hadislerden ötürü Sünen'ül-Kübra'da “لا ربا في ما خرج من المأكول والمشروب والذهب والفضة”⁴⁰ başlıklı bir bölümü tamamen bu konuya ayırmaktadır. O halde Pakistan ekonomisinin belkemiği olan pamuk ve kenevir gibi mallar hakkında riba söz konusu olmayacak demektir! Lakin fakihlerimizin buna, kenevirin “altın elyaf”, pamuğun ise “gümüş ekin” olduğu şeklinde cevap vermeleri muhtemeldir. Dolayısıyla onlar da altın ve gümüş kategorisine girmektedir. Aynı prensip Arabistan'da, İran'da veya başka yerlerde “sıvı altın” olarak nitelenen petrol için de uygulanabilir. Peki fıkıhçılarımız, ülkedeki zenginliğin önemli bir kaynağı olan hayvan derileri ve postlarıyla ilgili ne hüküm verirler?

Riba hakkındaki çok sayıda rivayette bulunan keskin çelişkiler ve çözümsüz karışıklıklardan ötürü ribaya dair “efradını cami ağıyarını mani”, yani ilgili tüm durumları kapsayan ve ilgisiz tüm durumları da dışarıda bırakan bir tanımlama yapmaya kalkışmak cesurca olacaktır. Ancak lügatçilerin bu terime dair en azından bir tanıma ihtiyacı vardır. Nitekim üçüncü asır dilcisi ve lügatçisi olan Zeccac'ın bu terimi şöyle tanımladığını görmekteyiz:

الربا ربوان فالحرām كل قرض يوخذ منه أكثر منه أو تجريره منفعة و ما ليس بحرام أن يهدى ما يستدعى به أكثر منه أو يهدى ليهدى له أكثر منها

“Riba iki tür olup biri haramdır. Bu, bir kişinin bir başkasına borç olarak verdiği miktardan daha fazlasını geri alarak kazanç sağlaması veya *herhangi bir kazanç sağlanan herhangi bir borç işlemidir*. Diğer riba ise, kişinin bir hediye verip karşılığında daha değerli bir hediye istemesi yahut daha değerli bir hediye beklentisiyle (bir şey) vermesidir ki bu caizdir.”⁴¹

Bu tip bir tanımın hadis literatürü içerisinde kendine bir yer bulmamış olması şaşırtıcı olurdu. Bunun hadis çalışmaları içerisinde kendi yerini nasıl bulduğu konusu dikkate değerdir. Böyle bir hadisin izine ikinci, üçüncü hatta dördüncü asırda bile rastlanamamaktadır. Ne sahihlerde, ne sünenlerde, ne de erken dönem hadis külliyatının en teferruatlı örneği olup Ahmed bin Hanbel'in oğlu ve talebesi tarafından derlenen Müsned'de böyle bir hadisin izine rastlanamamaktadır. Buna rağmen beşinci asırda birdenbire Beyhaki'nin Sünen'inde şöyle bir bölüm karşımıza çıkar:

كل قرض جر منفعة فهو ربا

“Kâr getiren her borç ribadır.”⁴² Bu bölümde şöyle bir hadis yer almaktadır:

عن فضالة بن عبيد صاحب النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال كل قرض جر منفعة فهو وجه من وجوه الربا (موقوف)

⁴⁰ Beyhaki, *Sünen*, C.5, s.189-287.

⁴¹ Bkz. *Tacu'l-Arus ve Lisanü'l-Arab*.

⁴² Beyhaki, A.g.e. s.349-50.

“Hz. Peygamber’in sahabesi Fudale bin Ubeyd’in aktardığına göre Allah’ın elçisi şöyle dedi: Alacaklısına kâr sağlayan her borç ribanın çeşitlerinden biridir.”⁴³

Bu bağlantıda iki şeye dikkat etmek gerekiyor. Birincisi, hadis mevkuftur, yani (isnad zinciri) Hz. Peygamber’e kadar gitmemekte, sahabelerden birinde son bulmaktadır. İkincisi, bir tanımın gerektirdiği kadar kapsamlı değildir. Kullanılan kelimeler 250 yıl sonra Lisanü’l-Arab’a giren tanımda kullanılan kelimelerle neredeyse aynıdır: “كل قرض جر منفعة” (kâr getiren her borç), ancak ifade tarzı hala kesinlikten uzaktır. Zaten Beyhaki “فهو وجه من وجوه الربا” (ribanın çeşitlerinden biridir) demektedir. Tanımdaki bu kesinlik problemi yüzyıllar sonra, hicrî dokuzuncu ve onuncu asırlarda Suyuti’nin (ö.911) Cami’üs-Sağır’inde giderilmiş ve hadis şu formu almıştır:

كل قرض جر منفعة فهو ربا

“Kâr getiren her borç ribadır.”⁴⁴

Fakat hepsi bundan ibaret değildir. Bu müdahale döneminde hadis bir evrim sürecinden geçerek Ali’nin kendisinden rivayet ettiği iddiasıyla Hz. Peygamber’e kadar götürülmüştür. Bu şekilde hadis Hz. Peygamber’in emri haline getirilmiştir. Suyuti burada, el-A’lam’ı kaleme alan Zirikli’nin dahi tanımadığı Haris bin Muhammed bin Ebi Selme adında birinin derlediği iddiasıyla müphem bir Müsned’e atıfta bulunarak Haris hakkında “له مسند لم يرتبه”⁴⁵ (kendisinin derlemediği bir Müsned vardır) demektedir. Öte yandan hadisin zayıf olduğunu belirtmeyi de ihmal etmemiştir. Aynı asrın (hicrî onuncu asır) sonunda Hindistan asıllı muhaddis Ali el-Muttaki el-Hindi (ö.975) bu hadise aynı ifadeler ve aynı kaynak ile birlikte Kenzü’l-Ummal’in “Karzin Bileşenleri Hakkında” isimli bölümünde yer vermiş, fakat bu hadisin zayıf rivayetlerden biri olduğunu belirtmeyi ihmal etmiştir.⁴⁶ Bu da hadisin evriminde bir başka adımdır. Hadis, bu birkaç yıl içinde zayıf hadis olmaktan çıkmıştır. Mısırlı Şeyh Ali bin Ahmed el-Azizi (ö.1070) Suyuti’nin Cami’üs-Sağır’ine yazdığı şerhi Siracü’l-Münir’de bu hadisi “hasen li-ğayrihi”, yani başka destekleyici delillerden ötürü “hasen” (iyi) olarak tasnif etmiştir.⁴⁷ Şimdi bu asırda ise Pakistan asıllı alim Müftü Muhammed Şafî, bu makalede birkaç kez atıfta bulunduğumuz “Riba Sorunu” adlı (Urduca) çalışmasında bu hadisle ilgili olarak Feyzül-Kadir ve Siracü’l-Münir’e atıfta bulunduktan sonra “salih li’l-amel”, yani “bir iddiayı desteklemek için delil alınabilir” hükmünü vermiştir.⁴⁸ Çalışmasının ek bölümünde Müftü Şafî bu hadise daha çok vurgu yapmakta, konuyla ilgili tüm önermelerini ve hükümlerini buraya dayandırmaktadır.⁴⁹

⁴³ A.g.e. s.350.

⁴⁴ Suyuti, *El-Câmi’üs-Sağır*, Kahire, 1954, s.94.

⁴⁵ Zirikli, *El-A’lam*, Kahire, h.1273-78. Bkz. Haris bin Muhammed Ebî Üsâme.

⁴⁶ Ali el-Muttaki, *Kenzü’l-Ummal*, C.4, s.665 (No.8707).

⁴⁷ Azizi, *Siracü’l-Münir*, Kahire, h.1257, C.2, s.93.

⁴⁸ Müftü Muhammed Şafî, *Mesele-i Sûd*, s.10.

⁴⁹ A.g.e. s.79.

Müftü Muhammed Şafi ribanın bu sözüm ona tanımı hakkında o kadar ısrarcıdır ki bu hadisin zayıf rivayetlerden olduğuna (ve aslında hiçbir temelini olmadığına) dair tüm şüpheleri gidermeyi istemekte ve şöyle demektedir: “Dil ve tefsir uzmanlarının hepsi bu tanım üzerinde icma halindeyse başka bir hadise yahut rivayete gerek yoktur” (s.79). Çalışmasının başında bu görüşünü şu ifadelerle haklılaştırmaktadır: “Kısaca ribanın bu, ‘birine verilen borçtan herhangi bir kâr elde etme’ şeklindeki anlamı, Araplar tarafından öteden beri çok iyi bilinmekteydi. Bu hadis yoktuysa bile Arapça lügatler kelimeye bu anlamı verme konusunda fazlasıyla yeterlidir. Bu bağlantıyla ilgili kaynaklar birazdan verilecektir.” (s.10) Biraz ileride, 12’nci sayfada yazar sözünü verdiği kaynağı göstermektedir. Atıfta bulunduğu kaynak Lisanü’l-Arab’ta Zeccac’a atıfla geçen riba tanımıdır. Ne var ki belli bir tanımın sırf bir lügate girmiş olmasının, lüğatin otoritesi bir yana onu, söz konusu kelimenin o dildeki mutlak tanımı haline getirmeyeceği açıktır. Ayrıca ribanın sözlük anlamının “fazlalık, büyüme ve yükselme” olduğu çok iyi bilinmekte, Müftü Muhammed Şafi’nin kendisi tarafından da kabul edilmektedir. Ribanın bu anlamlarını bu makalenin giriş bölümünde Kuran ayetlerinden verdiğimiz örneklerle izah etmeye çalışmıştık.

Yazarın riba tanımını desteklemek için sunduğu alıntılar yukarıdaki gerçeği açıkça ortaya koymaktadır. Alıntı yaptığı dil ve tefsir uzmanları, herhangi bir konuda hemfikir olmak bir yana, bu konuda muhtemelen çok farklılaşacak ve her biri kendi tanımını verecektir. İbnü’l-Esir, Kitabü’n-Nihaye fi Ğaribi’l-Hadis ve’l-Asar adlı hadis sözlüğünde şunları söyler:

الربا الأصل فيه الزيادة : و في الشرع الزيادة على أصل المال من غير عقد تباع

“Ribanın özgün anlamı fazlalıktır. Şeriat terminolojisinde ise herhangi bir satış sözleşmesi olmaksızın anaparadaki artıştır.”⁵⁰

İbnü’l-Arabi, Kuran’daki hukuki emirlerle ilgili olan Ahkâmü’l-Kur’an adlı tefsirinde ribayı şu şekilde tanımlamaktadır:

الربا في اللغة هو الزيادة و المراد به في الآية كل زيادة لم يقابلها عوض

“Ribanın sözlük anlamı fazlalıktır. İlgili Kuran ayetinde ise bir karşılığı olmayan fazlalık anlamında kullanılmıştır.”⁵¹

Cessas’ın meşhur ahkam tefsiri Ahkâmü’l-Kur’an’da bu gerçek şu şekilde vurgulanmıştır:

أصل الربا في اللغة هو الزيادة ... و هو في الشرع يقع على معان لم يكن الاسم موضوعا لها في اللغة

“Sözlük anlamı itibariyle riba fazlalık demektir. Lakin şeriatla bu kelime özgün anlamı dışında bir anlam ile kullanılmaktadır.”⁵²

⁵⁰ İbnü’l-Esir, *Kitabü’n-Nihaye fi Ğaribi’l-Hadis ve’l-Asar*, Kahire, h.1322, C.2, s.66.

⁵¹ İbnü’l-Arabi, *Ahkâmü’l-Kur’an*, Kahire, 1957, C.1, s.242.

⁵² Cessas, *Ahkâmü’l-Kur’an*, İstanbul, h.1335, C.1, s.464.

Bunun biraz ilerisinde Cessas ribayı terim olarak şu şekilde tanımlamaktadır:

هو القرض المشروط فيه الأجل و زيادة مال على المستقرض

“Riba belli bir vade ile verilen ve [vade sonunda] borçlunun bir miktar fazlasıyla geri ödeyeceği borçtur.”⁵³

Mevdûdi ribanın bu tanımını aşağıdaki gibi alıntılanmaktadır:

“Bu nedenle faiz, belli koşullar altında borç verilen anaparanın vadesine karşılık olarak, sabit bir oranda elde edilen fazla parayı ifade etmektedir.”⁵⁴

Cessas bununla ilişkili olarak şöyle demektedir:

الأسماء المنقولة من اللغة إلى الشرع لمعان لم يكن الاسم موضوعا لها في اللغة نحو الصلاة و الصوم و الزكات فهو مفتقر إلى البيان و لا يصح الإستدلال بعمومه في تحريم شي من العقود إلا في ما قامت دلالاته إنه مسمى في الشرع بذلك

“Salât (namaz), savm (oruç), zekat gibi Arapça’dan şariat terminolojisine geçerek sözlük anlamlarını yitirmiş olan kelimelerin yeniden açıklanmaya ve net bir şekilde tanımlanmaya ihtiyacı vardır. Bu kelimelerden ya da terimlerden (onların özgün sözlük anlamlarından) hareketle belli bir ticari işlem hakkında umumi haramlık iddia etmek; o işlemin, ilgili terimin şeriattaki tanımına denk düştüğünün sabit olması hali müstesna caiz değildir.”⁵⁵

Cessas’ın bu sorunu çözme tarzının, “Ribanın anlamı Araplar tarafından öteden beri çok iyi bilinmekteydi. Bu hadis yoktuysa bile Arapça dilinin kendisi ribanın anlamını açıklama konusunda yeterlidir.”⁵⁶ diyen Müftü Muhammed Şafî’den hayli farklı olduğu açıktır. Mevdûdi bir adım daha ileri giderek şöyle söylemiştir:

“Riba çok iyi bilinen belli bir fazlalığı ifade ettiği için Kuran onu açıklamakla ilgilenmemiş, Allah’ın ribayı haram kıldığını ve herkesin artık ondan vazgeçmesi gerektiğini beyan etmesi yeterli olmuştur.”⁵⁷

Cessas hicrî dördüncü asırda yaşamış (ö.370) bir müfessir ve fıkıhçıdır. Ona göre ribanın tanımı için Kuran ve Sünnet’ten destek alınmalıdır. Fakat on dördüncü yüzyılın bu fıkıhçıları böyle bir destek olmadan da bu işi çözebilmiş görünmektedir. Buna gelişme diyebilir miyiz?

Riba teriminin salat, savm, zekat, vb. olduğu ve anlamının şariat tarafından sabitlendiği hususunda Cessas ile hemfikir değiliz. Bu çalışmanın ilk bölümünde Kuran’ın nazıl olduğu dönemde Arabistan’da yaygın olan ve riba olarak adlandırılan gaddarca bir işlem olduğunu

⁵³ A.g.e. C.1, s.469

⁵⁴ Mevdûdi, A.g.e. s.139.

⁵⁵ Cessas, A.g.e. C.1, s.464-5.

⁵⁶ Şafî, A.g.e. s.10.

⁵⁷ Mevdûdi, A.g.e. s.136.

açıklamıştık. Dolayısıyla riba, şeriat tarafından değerlendirmeye tabi tutulmuş belli bir tarihsel olgudur. Fakat bir an için Cessas'ın tavsiyesini kabul edip yukarıda verilen tanımların Kuran veya Sünnet'ten bir delile dayanıp dayanmadığını ve yeteri kadar efradını cami, ağyarını mani, yani ilgili tüm durumları kapsayan ve ilgisiz tüm durumları da dışarıda bırakan tanımlar olup olmadığını inceleyelim.

Kuran açısından yukarıdaki hiçbir tanım doğru değildir. Çünkü bu çalışmanın ilk bölümünde gösterdiğimiz gibi (1) Kuran'ın “لا تأكلوا الربا أضعافاً مضاعفة” (sürekli katlanan şekilde riba almayın) ifadesinden, (2) konuyla ilgili ayetlerin tarihsel sıralamasından, (3) Hz. Peygamber'in sahabeleriyle doğrudan temas halinde olan müfessirler tarafından aktarılan rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla riba, borç verilen para miktarını sürekli katlamaya dayanan bir işlemdir.

Fakat hadisler açısından olaya bakıldığında, onlardaki çelişkilere ve karışıklıklara rağmen aşağıdaki sonuçlara varmak mümkündür.

Halife Ömer'e atfedilen ve bu bölümde sıhhatini tartışmaya açtığımız rivayete göre ribanın kesin ve açık bir tanımı mümkün bile değildir. Şu anki din alimlerimizin bu rivayetin sadece sahih olduğunu değil, aynı zamanda çok da önemli olduğunu vurgularken aynı anda da ribanın tanımının o günlerde yaygın olarak bilindiğini ve insanların zihninde bu konuda hiçbir şüphe olmaması gerektiğini söylemesi gerçekten şaşırtıcıdır. Oysa erken dönemlerde yaşamış din alimleri şu anki alimlerimizin aksine, konuyla ilgili güçlüklerin farkında gibi görünüyordu. Cessas bu konuda şunları yazmıştır:

إن الربا قد صار اسماً شرعياً لأنه لو كان باقياً على حكمه في أصل اللغة لما خفي على عمر لأنه كان عالماً بأسماء اللغة أنه من أهلها و يدل عليه أن العرب لم تكن تعرف بيع الذهب بالذهب و الفضة بالفضة نساء ربا و هو ربا في الشرع و إذ كان ذلك على ما وصفنا صار بمنزلة سائر الأسماء المجملة المفتقرة إلى البيان

“Riba artık bir şeriat terimi haline gelmiştir. Eğer özgün sözlük anlamını korumuş olsaydı Ömer'in, bu kelimenin anlamıyla ilgili hiçbir kuşkusu olmazdı. Çünkü Arapça onun anadiliydi ve o ribanın sözlük anlamını iyi biliyordu. Bu görüşü destekleyen bir başka önerme de Arabistan'da yaşayan insanlar altın karşılığında altının veya gümüş karşılığında gümüşün vadeli mübadelesini riba olarak adlandırmazken şeriatla bunun da riba olarak adlandırılmış olmasıdır. Bu nedenle riba bizim mücmel olarak ifade ettiğimiz kelimelerden biri olup şerhe ve izaha muhtaçtır.”⁵⁸

(2) Yukarıdaki tanımların hiçbiri cami (kapsayıcı) değildir, çünkü hiçbiri ribe'l-fazl'ı karşılayamamaktadır (bkz. yukarıda tartışılan, konuyla ilgili rivayetlerin içerdiği çelişkiler). Müftü Muhammed Şafi ve Ebu'l-A'la Mevdûdi tarafından verilen tanımlar bir yandan “كل قرض جر منفعة فهو ربا”⁵⁹ (kâr getiren her borç ribadır) hükmünü bu kadar öne çıkarırken öte yandan Mevdûdi'nin “İslam fıkıhçıları, birinci asırdan beri kâr getiren her borcun riba olduğu

⁵⁸ Cessas, A.g.e. s.624.

⁵⁹ Mevdûdi, A.g.e. s.299.

prensibinde hemfikir olmuşlardır” demesi çok şaşırtıcıdır. Çünkü bu insanlar ribe’l-fazl’ı *hiçbir borç işlemi içermemesine rağmen* tam riba olarak görmektedir.⁶⁰

(3) Aynı şekilde yukarıdaki tanımlar mani (dışlayıcı) olmaktan da uzaktır, çünkü Müslim’in aktardığı aşağıdaki rivayetlere göre bir borcun geri ödenmesi esnasında eklenen bir fazlalık sadece riba olmamakla kalmamakta, hadiste geçen kelimelere göre “hüsnü’l-kaza” (sözleşmeyi iyi bir şekilde yerine getirme) olmaktadır. Müslim’in bu konuya ayırdığı bölümün başlığı şöyledir:

باب من إستسلف شيئاً فقضى خيراً منه و خيركم أحسنكم قضاء

“Bir şey borç alıp daha iyisiyle geri ödeyen kişi ve ‘en iyiniz borcunu daha iyisiyle geri ödeyendir’ rivayeti hakkında”

Bu başlık altında şu hadis yer almaktadır:

عن أبي رافع أن رسول الله صلى الله عليه و سلم إستسلف من رجل بكرا فقدمت عليه إبل الصدقة فأمر أبا رافع أن يقضى الرجل بكره فرجع أبو رافع فقال لم أجد فيها إلا خياراً رباعياً فقال إعطه إياه إن خيار الناس أحسنهم قضاء

“Ebu Rafi dedi ki: Allah’ın elçisi bir adamdan genç bir deveyi borç olarak almıştı. Sadaka (çn. zekat) develeri ona getirildiğinde alacaklısı olan adama genç devesinin geri ödenmesini istedi. Ona sadece yedi yaşında ‘mükemmel’ bir deve bulabildiğimi söylediğimde onu adama vermemi söyledi ve en iyimizin borcunu daha iyisiyle geri ödeyen olduğunu söyledi.”⁶¹

Aynı rivayet başka bir sened üzerinden ufak kelime farklarıyla Ebu Rafi’ye ve üç farklı sened üzerinden de Ebu Hüreyre’ye kadar gitmektedir.⁶²

Bu rivayet İmam Malik’in Muvatta’sında da yer almaktadır. İmam Malik bu rivayeti Yahya’dan, o Malik’ten, o Zeyd bin Eslem’dan, o Ata bin Yesar’dan, o da Ebu Rafi’den aktarmaktadır. Ebu Hüreyre’den nakille gelen rivayet ise Sahih-i Buhari’de yer almaktadır.⁶³ Meşhur olarak bilinen yukarıdaki rivayetler kimilerinin zihninde ribanın, “borcunu geri ödemedede iyiliğe” dönüşmesinin yalnızca hayvan alım satımında söz konusu olabileceği şüphesini doğurmuştur. Bu görüş, notlarımızda yer alan sahihlerin ilgili başlıklarında epey belirgindir.⁶⁴ Bu kanaat doğruysa ortaya ilgi bekleyen iki sorun çıkmaktadır. Birincisi, hayvanlar akit konusu olduğunda, borcun geri ödenmesi esnasında anamala eklenen fazlalık riba olmuyorsa hocalarımızın üzerinde ısrarla durduğu “kâr getiren her borç ribadır”

⁶⁰ Şafi, A.g.e. s.10-11. Mevdûdi, A.g.e. s.147-55.

⁶¹ Müslim, *Sahih: Kitabü’l-Buyu’, Bâb men isteslef, vd.*

⁶² A.g.e.

⁶³ İmam Malik, *Muvatta: Kitabü’l-Buyu’, Bâb ma yecûzu min es-selef.* Buhari, *Sahih: Kitabü’l-İstikrâz, Bâb İstikrâzü’l-İbil.* Ebu Davud, *Sünen: Kitabü’l-Buyu’, Bâb Hüsnü’l-Kaza.* İbni Mace, *Sünen, Ebvâbü’t-Ticarât.* Tirmizi, *Câmi’: Kitabü’l-Buyu’, Bâb ma câe fi istikrâzi’l-ba’ir, vd.* Nesai, *Sünen: Kitabü’l-Buyu’, Bâb istislâfü’l-hayevan ve istikrâzihi.* Darimi, *Sünen: Kitabü’l-Buyu’, Bâb fi’r-Ruhsa fi İstikrazi’l-Hayevan.* Ahmed bin Hanbel, *Müsned*, C.6, s.390.

⁶⁴ Bkz. Bir önceki dipnot.

hükümünün evrenselliği ne olmaktadır? İkincisi, hayvanlar söz konusu olduğunda “borcunu geri ödemedi iyilik” sayılan erdemli davranış nasıl oluyor da diğer mallar söz konusu olduğunda Allah ile elçisine karşı bir savaş suçu olarak tanımlanabilecek kadar büyük bir kötülük haline geliyor? Bu nasıl makul görülebilir?

Ebu Davud’un Sünen’inde ve Ahmed bin Hanbel’in Müsned’inde aktarılan bir hadis, hayvanlar ve diğer mallar arasında böylesine haksız ve vicdansız bir ayırım yapmanın Hz. Peygamber’e atfedilemeyeceğini göstermektedir. Hadisin Ebu Davud’un Sünen’inde geçen ifadesi şu şekildedir:

عن محارب قال سمعت جابر بن عبد الله يقول كان لي على النبي صلى الله عليه وسلم دين فقضاني وزادني

“Muharib, Cabir bin Abdullah’tan şöyle dediğini işitmiş: Allah’ın elçisinin bana borcu vardı da vade sonunda borç aldığı miktarın üzerine (bir miktar) fazlasını ekleyerek ödedi.”⁶⁵

Ayrıca yukarıda da gösterdiğimiz gibi İmam Malik’in Muvatta’sında ve Buhari’nin Sahih’inde geçen bazı hadislerle göre hayvanların vadeli mübadelesinde hiçbir şekilde riba söz konusu olamaz. Ebu Davud’un Sünen’inde ve Ahmed bin Hanbel’in Müsned’inde aynı anlama gelen diğer bir hadisi de zaten yukarıda göstermiş bulunuyoruz. Bu mesele sadece hayvanlarla sınırlı kalmamakta, Beyhaki’nin Sünen’i üzerinden kölelere, bakır paralara; hasılı altın, gümüş, yiyecek ve içecek olmayan her şeye şamil olmaktadır. Tüm bunlar karşısında sadece “kâr getiren her borç ribadır” tanımı çökmekte, aynı zamanda diğer bütün tanımlar da anlamsızlaşmaktadır.

(4) İbnü’l-Arabi’nin Ahkâmü’l-Kur’an’da, “karşılığı olmayan fazlalık” (كل زيادة لم يقابلها عوض) şeklinde belirttiği riba tanımı, komünizmdaki “hak edilmemiş gelir” (unearned income) teorisiyle olan benzerliği açısından çok ilginçtir. Lakin bu tanım kabul edilirse mudarebe (gizli ortaklık) sözleşmesinin cevazına da imkân kalmaz. Müftü Muhammed Şafî kendi iddiasını desteklemek adına bu tanıma atıfta bulunmakta, ancak besbelli ki bunun tehlikeli içeriğini gözden kaçırmaktadır. Kimileri mudarebe sözleşmesinde söz konusu olan riskin, kâr olarak elde edilen fazlalığın karşılığı olduğunu söylemektedir. Fakat bugünkü büyük işletmeler dünyasında, bankacılık işinde söz konusu olan iflas riskinin modern herhangi bir “kartel” ortaklığında söz konusu olan risk kadar çok, yahut onun kadar az olduğu söylenebilir. Buna benzer şekilde bankalar tarafından iş adamlarına verilen kredilerin de hiç geri ödenmeme riski bulunmaktadır. Bu bankaların sürekli olarak maruz kaldığı bir risktir.

Kısaca, ribayı hadisler ışığında tanımlamaya yönelik çabaların hiçbiri şu ana kadar başarılı olmamıştır. Öyleyse soru, ribaya ilişkin tüm rivayetleri, sahih olmadığı gerekçesiyle tamamen reddetmemiz gerekip gerekmediğidir. Biz bu soruya anlayış göstererek hayır cevabını vermekten yanayız. Tüm bu hadislerin geçirdiği evrimsel sürece dair yukarıda verdiğimiz kısa izahların, bu hadislerin sahih olmadığını gösterdiği doğrudur. Lakin onların, Kuran’ın emirlerini ve Hz. Peygamber’in Sünnet’ini yorumlamaya ve detaylandırmaya yönelik samimi

⁶⁵ Ebu Davud, *Sünen: Kitabü’l-Buyu’, Bâb Hüsnü’l-Kaza*. Ahmed bin Hanbel, *Müsned*, C.3, s.319.

ve gerçek teşebbüsler olmasından kaynaklanan ahlaki önemini görmezden gelmek çok vahim bir ahmaklık olur. Bu çabaların altında yatan ruh, gerçekte Kuran'ın teşvik etmek istediği iktisadi hayata ve iktisadi sisteme yönelik Kuranî bir ruhtur. Dolayısıyla hadislerdeki ribayı anlamak için öncelikle Kuran'ın riba kavramı ile ne kastettiğini anlamak gerektiği kanaatindeyiz.

Kuran'ın yasakladığı riba türüne bu çalışmanın birinci bölümünde değinmiştik. Fakat bu sorunun negatif yönüdür. Sorunun pozitif yönünü anlamak için Kuran'a göre ribanın zıddının alışveriş (bey') değil, sadaka olduğu gerçeğini dikkate almamız gerekir. Bize göre sorunla ilgili en yaygın kafa karışıklığı riba ile alışveriş işlemlerinin, birbirinin zıddı olarak telakki edilmesidir. Bunun sonucunda fikhî kılı kırk yarma davranışları riba yasağının *ahlaki* önemini yerini almıştır. Kuran'da ribayı mahkum eden ilk vahiy “ribaya yaptığınız yatırım” ifadesinin yanına karşıtlık oluştursun diye “zekat yoluyla verdiğiniz” ifadesini koymaktadır. Aynı şekilde konuya ilişkin son vahiy Allah'ın “ribayı mahvettiğini” söylerken hemen arkasından “sadakaları ise geliştirdiğine” dikkat çekmektedir. Kuran'da Bakara suresinde bulunan riba ayetlerinin (275-280); sadaka organizasyonunun nasıl yapılacağı, onlarla ilgili muhtelif hükümler ve onun sosyal refah sistemindeki önemi hakkında uzun uzadıya bilgi verilmesinin (267-274) hemen ardından geliyor olması da aynı durumun bir yansımasıdır.

Birkaç kez vurguladığımız üzere (1) Kuran'ın “sürekli katlayarak riba almayın” şeklindeki açık ifadeleri, (2) riba aleyhinde Kuranî emirlerin nazil olmasındaki kronolojik sıralama, (3) erken dönem müfessirlerden nakledilen (fikhî değil) tarihsel içerikli izah edici rivayetler; İslam öncesinde yapılagelen ve Kuran tarafından yasaklanan ribanın, borç verilen miktarı kat kat artırmayı (تضعيف في القرض) içeren bir işlem olduğunu ve bu sürekli katlama işleminin bu yasağın gerekçesi, yani hükmün illeti olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bunu göz önünde bulundurduğumuzda sadaka ile ilgili Kuran ayetlerinin doğrudan ribanın zıddını teşkil ettiğini fark edebiliriz.

من ذا الذي يقرض الله قرضا حسنا فيضاعفه له أضعافا كثيرا

“Verdiğinin kat kat fazlasını kendisine ödemesi için Allah'a güzel bir borç verecek yok mu?” (2:245)

من ذا الذي يقرض الله قرضا حسنا فيضاعفه له و له أجر كريم

“Kim Allah'a güzel bir borç verirse Allah onu onun için ikiye katlar ve onu çok cömert bir şekilde mükafatlandırır.” (57:11)

إن تقرضوا الله قرضا حسنا يضاعفه لكم و يغفر لكم

“Eğer Allah'a güzel bir borç vererseniz O sizin için onu ikiye katlar ve sizi bağışlar.” (64:17)

Tüm bu ayetler ribayı ilk kez kınayan Rum suresindeki ayetin ikinci kısmındaki düşüncenin tefsiri gibi görünmektedir:

و ما آتيتم من زكاة تريدون وجه الله فأولئك هم المضعفون

“Allah’ın rızasını arayarak zekat yoluyla verdikleriniz var ya... İşte onlar karşılığını misliyle alırlar.” (30:39)

Demek ki Kuran’a göre ribanın zıddı sadakadır. Peki sadaka nedir? Hatırı sayılır derecede izah gerektiren bu sorunun yeri burası değildir. Fakat bu hususta vurgulamadan geçemeyeceğimiz şey ise sadakanın, bireylerin tamamen keyfe keder takdiriyle dilencilere bağış yapması anlamına gelmediği gerçeğidir. Ayrıca her şey zıddıyla bilinir prensibi riba ile sadaka arasındaki karşıtlığı tespit etmeyi gerektirir. Bu konuda söyleyebileceklerimiz az da olsa “ما لا يدرك كله لا يترك كله” (tamamı idrak olunamayanın tamamı terk olunmaz) düsturu gereği tespitlerimizi belirtmemiz gerekir.

Riba ile sadaka arasında, alışverişin ortadaki terim gibi olduğu bir gerilim vardır. Bu gerilimden Kuran’ın saf rekabet ve vurgunculuk yerine işbirliği ve karşılıklı anlayış çağrısında bulunduğu hayli açık bir şekilde görünmektedir. Rekabet ve vurgunculuğun aşırısı nasıl ribaya yol açıyor ise işbirliği ve karşılıklı anlayış da sadakanın esas ruhunu teşkil etmektedir. Elbette sadakanın fikhî açıdan işbirliği ve karşılıklı anlayış, ribanın da fikhî açıdan rekabet ve vurgunculuk anlamlarına gelmediğini not etmemiz gerekir. Bu kavramların bu ikili anlamları birbirine geçişken olduğu için bu karşıtlık henüz çözülebilmiş değildir. Kanaatimize göre meselenin esasında, tam da yukarıda izahını yaptığımız bu hadis malzemesinin evrimsel sürecini meydana getiren, Kuran’ın ve yaşayan sünnetin o zamana ilişkin ahlaki öğretilerini hukuki kalıplara sokma arzusu yatmaktadır. İbni Kayyim’in aşağıdaki ifadeleri de benzer bir sonuca işaret etmektedir.

الربا نوعان جلى و خفى فالجلى حرام لما فيه من الضرر العظيم والخفى حرام لانه ذريعة الى الجلى فتحریم الاول قصداً وتحریم الثانى وسيلة فاما الجلى فربا النسئية وهو الذى كانوا يفعلونه فى الجاهلية مثل ان يؤخر دينه و يزيده فى المال وكما اخره زاد فى المال حتى تصير المئة عنده آلافاً مولفة وفى الغالب لا يفعل ذلك الا معدم محتاج فاذا رأى المستحق يؤخر مطالبته و يصبر عليه بزيادة ببذ لهاله تكلف بذلها ليفتدى من اسر المطالبة والجس ويدافع من وقت الى وقت فيشتد ضرره وتعظم مصيبته و يعلوه الدين حتى يستغرق جميع موجوده فيربوا المال على المحتاج من غير نفع يحصل له و يزيد مال المرابى من غير نفع يحصل منه لاختيه فياكل مال اختيه بالباطل ويحصل اخوه على غاية الضرر فمن رحمة ارحم الرحمين وحكمته واحسانه الى خلقه ان حرم الربا ولعن آكله ومؤكله وكاتبه وشاهديه وأذن من لم يدعه بحربه وحرب رسوله ولم يحجى مثل هذا الوعيد فى كبيرة غيره ولهذا كان من اكبر الكبائر وسئل الامام احمد عن الربا الذى لا يشك فيه فقال هو ان يكون له دين فيقول له اتقضى ام تربى فان لم يقضه زاده فى المال وزاده هذا فى الاجل وقد جعل الله سبحانه الربا ضد الصدقة فالمرابى ضد المتصدق قال الله تعالى يحق الله الربا ويربى الصدقات وقال وما آتيت من ربا ليربوا فى اموال الناس فلا يربوا عند الله وما آتيت من زكاة تريدون وجه الله فاولئك هم المضعفون وقال يا ايها الذين آمنوا لا تأكلوا الربوا اضعافاً مضاعفة واتقوا الله لعلكم تفلحون واتقوا النار التى اعدت للكافرين ثم ذكر الجنة التى اعدت للمتقين الذين ينفقون فى السراء والضراء وهو ضد المرابين فمنهى سبحانه عن الربا الذى هو ظلم للناس و امر بالصدقة التى هى احسان اليهم - 66

“İki tür riba vardır: açık (celi) ve gizli (hafiy). Açık riba topluma verdiği ağır zararlardan ötürü yasaklanmıştır. Fakat gizli riba, açık ribaya götürebilme ihtimalinden ötürü yasaklanmıştır. Dolayısıyla ilk tür riba doğrudan (قصدا), ikinci tür riba dolaylı (وسيلة) olarak yasaklanmıştır. Gerçekte kredinin söz konusu olduğu riba açık ribadır. İslam öncesi dönemde bu riba, gecikmiş bir borcun geri ödenmesinde söz konusu olan artışla ilgiliydi. Sonuçta borç verilen miktar (anapara), geri ödemede gerçekleşen gecikme miktarına orantılı bir şekilde arttırılırdı. Bu durum, verilen yüz (lira) binlerce (lira) olana kadar devam ederdi. Borçlu çoğu zaman, borcun ödemesini ertelemekten başka alternatifi olmayan çaresiz ve muhtaç biri olurdu. Alacaklı ise yatırımında bulunduğu tutardan daha fazla kâr elde edebilmek için (borcun itfasına dair) talebini ertelemeyi kabul eder ve beklemeyi seçerdi. Öte yandan borçlu, alacaklısının baskıcı taleplerini savuşturabilmek ve hapishane tehlikesinden korunabilmek için bu arttırılmış miktarı ödemek zorunda kalırdı. Bu sayede zaman geçtikçe borçlunun parasal kaybı giderek büyür, borcu da birikirdi; ta ki sahip olduğu her şey alacaklısının oluncaya kadar... Bu yolla yoksul kişinin borcu, o hiçbir kazanç elde etmediği halde büyür; öte taraftan zengin kreditorün serveti katlanarak artarken kardeşine (borçluya) ondan hiçbir pay düşmezdi. Alacaklı bu sayede kardeşinin (borçlunun) malını haksız yolla elde etmiş, kardeşi ise kayıp üstüne kayıp yaşamış olurdu. Dolayısıyla Allah tüm merhameti, hikmeti ve yarattığı varlıklara gösterdiği iyiliğiyle ribayı yasakladı; onu alanı, vereni, bu tip işlemlere katiplik ve şahitlik edeni de lanetledi. Ribayı bırakmaya istekli olmayanlara ise Allah ve elçisi ile savaşmaya hazır olmalarını söyledi. Böyle bir tehdit başka hiçbir büyük günaha (kebâir) karşı dile getirilmemiş olduğundan ribanın büyük günahlar içinde en çirkini (ekberü'l-kebâir) olduğu sonucuna varabiliriz. Ahmed bin Hanbel'e hakkında hiçbir bir şüphe ve muğlaklık olmayan riba hakkında sorulduğunda şöyle cevap verdi: *Hakkında hiçbir belirsizlik olmayan apaçık riba şudur: Birisi bir başkasına borçlu olur da alacaklı (çn. vade sonunda) borçluya borcunu ödemekle anaparanın artmasına rıza göstermekten hangisini seçeceğini sorardı. Eğer borçlu ödeme yapamayacak durumdaysa alacaklı borç miktarını arttırır ve vadeyi uzatırdı.* Allah ribayı sadakanın zıddı olarak ele almıştır. Dolayısıyla riba alan birisi sadaka veren birisinin tam tersidir. Allah ‘ribayı mahvettiğini, sadakaları ise geliştirdiğini’ söyler. Ayrıca ‘insanların serveti üzerinde artsın diye ribaya yapılan yatırımın Allah katında artmayacağını, fakat Allah’ın rızasını arayarak (mallarını) zekat yoluyla verenlerin ise karşılığını misliyle alacağını’ söyler. Dahası Allah şöyle demiştir: ‘Ey iman edenler! Sürekli katlayarak riba almayın. Kendinizi Allah’tan koruyun ki belki mutlu olursunuz. Kendinizi kâfirler için hazırlanmış olan ateşten koruyun!’ (3:130) Kuran bunun ardından ‘servetini hem iyi zamanda hem de zor zamanda harcayanlar için yaratılan cennetten’ bahseder. Böylelikle onlar riba alanların tam tersi olmuş olur. Kısaca, Allah bir yandan insanlara karşı bir haksızlık olan ribayı yasaklamış bir yandan da servetin sadaka olarak harcanması gibi insanların iyiliğine olan bir şeyi emretmiştir.”⁶⁶

Muhammed Reşid Rıza’nın, İbni Kayyim’in görüşüne dair yorumları da dikkate değerdir.

⁶⁶ İbni Kayyim el-Cevziyye, *İlâm 'ul-Muvakkîn*, Delhi, h.1313, C.1, s.200.

فهذا الربا الذي ساء العلامة ابن القيم بالربا الجلى وقال
 الامام احمد انه الربا الذي لا يشك فيه المحرم بنص القرآن وحده :
 هو ربا النسيئة الذي كانوا يضما عفونه على الفقير الذي لا يجد وفأ
 بتوالى الايام والسنين هو مخرب البيوت ومزيل الرحمة من القلوب
 ومولد العداوة بين الاغنيا والفقرا . وما معنى حصر النبى صلى الله
 عليه وسلم الربا فيه الا بيان ما اراد الله تعالى من الربا الذي توعد
 عليه باشد الوعيد الذي توعد به على الكفر : فهل يسمح لعاقل
 عقله ان يقول : ان تحريم هذا الربا ضار بالناس او عائق لهم
 عن انماء ثروتهم - اذا كانت الثروة لاتنمو الا بتخريب بيوت
 المعوزين لارضاء نهمة الطامعين ، فلا كان بشر يستحسن انماء هذه
 الثروة - 67

“Allame İbni Kayyim tarafından açık riba olarak adlandırılan, Ahmed bin Hanbel tarafından da haramlığı Kuran’ın açık ifadeleri tarafından, şüphenin gölgesine bile yer bırakmayacak şekilde kanıtlandığı söylenen riba; borç işlemlerinde söz konusu olup yoksul birinin borcunu geri ödeyemediğinde borcu olan miktarın katlanarak artmasına neden olan riba türüdür. Yuva yıkan, insanın kalbinden kardeşlik duygusunu alan, yoksulla zengin arasında büyük bir nefret ve düşmanlık yaratan riba budur. Hz. Peygamber ribayı, borç işlemlerinde olan riba ile sınırlandırdığında; ilahi emirle kastedilen ve riayet edilmediğinde Allah’ın müslümanları, kâfirliğin cezasından daha dehşetli bir ceza ile tehdit ettiği ribanın anlamını açıklığa kavuşturmuştu. Allah’ın kendisine akıl ve zeka verdiği bir insan, bu tip bir riba yasağının insanlara zararlı olduğunu ve onların zenginleşmesine mani olduğunu savunabilir mi? Eğer yoksul insanların yuvası yıkılmadan ve açgözlü insanların tamahkârlığı tatmin edilmeden sermaye birikimi sağlanamıyorsa bu tür bir zenginleşmeyi tasvip edecek hiç kimse yoktur.”⁶⁷

Kısaca Kuran tarafından açık ifadelerle yasaklanan riba, İbni Kayyim’in “açık riba” dediği ve borç miktarının sürekli katlanması özelliğini barındıran ribadır. Bununla birlikte riba olmayan ama içinde ribanın ruhunu barındıran çok sayıda adaletsiz ticari faaliyet şekli vardır. Örneğin İbni Kayyim tarafından “gizli riba” olarak adlandırılan vurgunculuk bunlardan biridir. Meşhur hadisçi İbni Hacer el-Askalani tarafından aşağıdaki yorumun isabet ettiği olgu işte bu ikinci tür riba kapsamındadır:

⁶⁷ Reşid Rıza, *Tefsirü'l-Menar*, Kahire, h.1367, C.3, s.15.

يطلق الربا علي كل بيع محرم

“Riba kavramı haram olan her türden ticari işlem için kullanılabilir.”⁶⁸

Hadis kitaplarında bu riba kavramını formüle etmek için teşebbüslerde bulunulduğu fark edilebilir. Lakin fikhî riba kavramını her tür gayrimeşru ticari işlem için kullanamayız. Reşid Rıza tarafından ifade edilen şu sağlam prensibi göz önünde bulundurmamız gerekir.

التفرقة بين ما ثبت بنص القرآن من الأحكام و ما ثبت برواية الأحاد و أقيسة الفقهاء ضرورية

“Kuran’ın açık ifadelerine dayanan emirler ile tek bir senedi bulunan rivayetlere (haber-i vahid) dayanan emirler arasında ve fakihlerin kıyaslarına dayanan emirler arasında ayırım yapmak zaruridir.”⁶⁹

Dahası, masalih-i mürsele (kamu yararı) olarak bilinen meşhur fıkıh prensibi gereği modern zamanlarda etik açıdan daha yıkıcı olan, riba ruhunu daha fazla barındıran ve dolayısıyla daha çok ilgiyi hak eden muameleleri; yasaklanan eylemlere yol açma ihtimali ölçüsünde keşfetmek durumundayız. Toprak ağalığı, derebeyliği, vurgunculuk ve istifçilik gibi davranışlar açık ribaya kesinlikle banka faizinden daha yakındır. Burada ortaya koyduğumuz görüşe ters bir görüşü, sırf kelime benzerliğine dayanarak ileri sürmek Cessas’ın dikkat çektiği, yukarıda alıntılarladığımız ve önemine binaen burada tekrar etmeyi uygun gördüğümüz hatanın ta kendisini yapmak anlamına gelecektir.

لا يصح الإستدلال بعمومه في تحريم شي من العقود إلا في ما قامت دلالتة إنه مسمى في الشرع بذلك

“Şeriatta kullanılan bir terimden (onun sözlük anlamından) hareketle belli bir ticari işlem hakkında umumi haramlık iddia etmek; o işlemin, ilgili terimin şeriattaki tanımına denk düştüğünün sabit olması hali dışında caiz değildir.”

⁶⁸ İbni Hacer, *Fethü'l-Bari*, Kahire, h.1319, C.4, s.250-1.

⁶⁹ Reşid Rıza, A.g.e. C.3, s.113.

III GÜNÜMÜZ EKONOMİSİNDE FAİZ ORANININ ROLÜ

Modern iktisat ilminde faiz oranı fiyatlarla aynı yerde yer almakta, krediye yönelik arz ve talebi düzenlemek, onu müşteriler arasında tahsis etmek, vb. gibi herhangi bir fiyat sisteminin yerine getirdiği tüm önemli işlevleri (çn. kredi üzerinde) yerine getirmektedir. Faiz oranı, yani kredinin fiyatı sıfıra indirilecek olursa kıt arz ve sınırsız taleple karşı karşıya kalınır. Mevcut krediyi müşteriler arasında tahsis etmek ve öncelikleri belirlemek imkânsız hale gelir. Özellikle de yakınları kayırma ve yozlaşma tehlikesinin had safhada olduğu bizimki gibi bir toplumda öncelikleri hesap etmek ve mevcut fonların ne kadarının kalkınmaya yönelik olarak kullanılması gerektiğine dair doğru rakamları tespit edebilmek neredeyse imkânsızdır. Halbuki şu anda faiz oranı, kredi sermayesini tahsis etmede objektif bir ölçüt olma işlevine sahiptir. Krediye duyulan gerçek ihtiyaç ise uygun olan ücreti, yani faizi ödemeye razı olma şeklinde ifade edilmektedir. Faiz oranının keyfi olduğu şeklindeki yaygın inanışın hiçbir temeli yoktur. Nitekim o da diğer fiyatlar gibi bir fiyattan ibarettir. Mevdûdi banka faizinin, arz ve talep kanununa işaret eden teorisini ele alırken şöyle söylemektedir: “Bir an için bunun ne anlama geldiğini düşünün. Sermayedar doğrudan ve adil bir şekilde iş adamıyla ortaklık kurmak ve onun elde edeceği kârdan hakkı olan payı almak yerine onun elde etme ihtimali olan asgari kâra dair bir tahmin yürütmekte ve kendi kendine ‘ona verdiğim borçtan şu kadar faiz almalıyım’ demektedir. İş adamı da alacağı borç sayesinde elde etme ihtimali olan azami kâra dair kendi tarafında bir tahmin yürütmekte kendi kendine ‘ödediğim faiz şu kadarı geçmemeli’ demektedir. Dolayısıyla hem borçlu hem alacaklı spekülasyona girmektedir.”⁷⁰

Mevdûdi mevcut bankacılık sistemimiz hakkında ciddi bir araştırma yapmamış gibi görünmektedir. Borçlu ve alacaklı arasındaki pazarlığa ve karşılıklı ihtiyaçları denk getirme sürecine dair zihninde canlandırdığı görüntü Hint tüccar sınıfının faizli işlemleri açısından belki doğru olabilir, ancak bankaların finansal sistemi açısından doğru değildir. Küçük işlerde fiyatlar yukarı aşağı hareket edebilir, genelde de eder zaten; ancak faiz oranları çok sayıda ve muhtelif iktisadi faktörün baskısı olmaksızın yüzde yarım, hatta çeyrek bile hareket etmez. Faiz oranlarında böylesi bir hareket olduğu takdirde ise bunun kendisi önemli bir iktisadi faktör olur. Banka faiz oranının belirlenmesi ya da sabitlenmesi herhangi bir borçlu ile alacaklı arasındaki basit bir antlaşmanın değil, çok sayıda karmaşık iktisadi faktörün sonucudur.

Bazı iktisatçıların görüşüne göre faiz oranı sıfıra indirilebilir. Aslında iktisadi sistemin genel eğilimi faiz oranını düşürme yönündedir. Lakin bu ancak ülkedeki reel zenginlik ve kredi sermayesinin, para arzı ile para talebi arasında eşitlik yahut eşitliğe yakın bir durum yaratacak kadar büyümesi halinde söz konusu olabilir. Böyle bir durumda kredi almak çok kolay hale gelir. Fakat bu duruma henüz ABD gibi gelişmiş ekonomilerde bile erişilememiştir. Ülkemizde bu şartların meydana gelmesi için tükenmeyen bir gayretle reel zenginlik ve sermaye oluşumu sağlamak için çalışmamız gerekir. Bu hedefe ulaşamadığımız müddetçe de mevcut faiz oranına katlanmamız gerekmektedir.

⁷⁰ Mevdûdi, A.g.e. s.78-9.

Komünist düşünce okulundan olan iktisatçılar faiz oranına dair çok daha farklı bir görüşe sahiptir. Onların teorisine göre “artı değer” yani kâr üreten şey sermaye değil, emektir. Bu teoriye göre bankalar ve banka faizi bir yana, özel işletmelerin elde ettiği kârın bile hiçbir bir dayanağı yoktur. Fakat Sovyet Rusya, Yugoslavya ve diğer komünist ülkelerde işleyen mevcut mali yapının, temel iktisat teorisine ters düşse de banka faizini bir gereklilik olarak kabullenmesi gerekir. Komünistler bu anormal durumu, mevcut şartları bir geçiş süreci olarak görmek suretiyle izah etmektedir. Onlara göre bu aşamada banka faizinden kaçış mümkün değildir. En yüksek ideal duruma ulaştıklarında, yani “herkese ihtiyacına göre ve herkesten kapasitesi oranında” prensibine göre örgütlenmiş komünist toplum tesis edildiğinde mevcut bankacılık sisteminin faiz oranlarıyla birlikte ilga edileceğini iddia ederler. Komünizm tarafından tahayyül edilen sistemin uygulanabilirliği sorusu bir yana, komünist sistemi kabul etmemiz halinde onun sistemli devlet müdahalelerini ve bu uğurda kullanacağı şiddeti de kabul etmek zorunda kalacağımız için toplumun çoğunluğunun buna direnç göstereceği kanaatindeyiz.

Bu makalenin önceki bölümlerinde açıkladığımız üzere Kuran’ın genel öğretisi en yüksek oranda işbirliği ruhunu ve sosyo-ekonomik adaleti tesis etmeyi arzu etmektedir. Buna sadaka denir ve bunun dilencilikle ya da bağış yapmakla karıştırılmaması gerekir. Kuran’ın tasavvur ettiği işbirliği ruhu Hz. Peygamber’in Medine’ye hicretinin ardından Mekkeli muhacirler ile Medineli ensar arasında tesis ettiği *muahat* (kardeşlik) deneyiminde iyi bir şekilde tasvir edilmiştir. İslam’ın gerçek sadaka ruhuna dayalı Müşterek ve Müreffeh Milletler Cemiyeti’nde banka faizi mutlaka ilga edilecektir. Çünkü bu ideal Milletler Cemiyeti’nde insanlar ancak takva ve yardımlaşmada rekabet edeceklerdir. Bu ideale ulaşma uğrunda çaba harcamak, çağımızın en onurlu cihat hareketidir. Bu İslami Müşterek ve Müreffeh Milletler Cemiyeti’ni tesis etme cihadına devam etme niyetinde olduğumuz müddetçe ne kadar nahoş olursa olsun mevcut realitelere de gözlerimizi kapamamamız gerekir. Faizin kaldırılması, tahayyül edilebilen en yüksek seviyede işbirliği ruhunu varsaydığı için bugün, ülkenin ekonomisini ve üretim hayatını en korkunç bir şekilde tehlikeye atmaksızın uygulanması mümkün değildir. Toplumumuzda bu tarz bir İslami işbirliği ruhu elbette arzu edilmektedir. Lakin biz şu an Kuran’ın tasavvur ettiği bu sosyal düzenin en zıt kutbunda yer almaktayız. Durum bu iken devletin özellikle de kâr amacı gütmeyen yol, hastane, okul, vb. temel projelerinin finansmanı için faizsiz borç bulması imkânsızdır. Bugün hiçbir ekonomi karz-ı hasen üzerinde kurulamayacağı gibi atalarımız tarafından da kurulamamıştır. Yine de özel işletmeler bu yönde ve tamamen hayırsever amaçlar doğrultusunda teşvik edilmelidir. Bu nedenle iktisadi kalkınmamızın şu aşamasında faizi kaldırmanın esaslı bir hata olacağını belirterek konuyu sonlandırıyoruz.

IV SONUÇ

1. (a) Kuran'ın 'sürekli katlayarak riba yemeyin' (لا تأكلوا الربا أضعافاً مضاعفة) şeklindeki açık ifadesi,
 (b) Ribayı yasaklayan ayetlerin nazil olmasındaki kronolojik sıralama,
 (c) Ribanın mahiyetine ilişkin muteber tabii müfessirlere kadar giden tarihsel rivayetler,
 (d) 'Ribanın kalanından vazgeçin' (ذروا ما بقي من الربا) ayetinin nazil olduğu tarihsel bağlamı tasvir eden hadis malzemesi,

Tüm bu deliller aşağıdaki riba tanımını ortaya koymaktadır:

“Riba, bir borcun vadesini belirli bir miktar uzatma karşılığında anaparanın birkaç misli katlandığı fahiş bir artışı ifade eder.”

2. Ribanın kanun yoluyla yasaklanması dini bir zorunluluktur.
3. Kuran ribanın zıddının sadaka olduğunu beyan etmektedir. Sadakanın dilencilikle hiçbir alakası bulunmamaktadır. Buna göre sadakaya, yani işbirliği ve karşılıklı anlayışa dayalı bir ekonomi sistemi tesis etmek müslümanlar için ahlaki bir vazifedir. Bu hedefe ulaşmak için devletin ve toplumun ortak çabası gerekmektedir.
4. Kuran'daki riba yasağının altında yatan temel ahlaki düşünceye ilişkin geniş bir uygulama alanına hadis literatüründe yer verilmektedir. Lakin riba-hadis arasındaki çelişkiler ve tutarsızlıklar ile bu literatürdeki gitgide katılaşan evrimci eğilim, konunun özgünlüğünü ve itibarını zedelemektedir.
5. Kuran'da telkin edilen sadaka arzusu ile hadis malzemesinin bu düşüncüyü destekleyici ve izah edici muhtevası her tür etik dışı iktisadi ve finansal işlemin, İbni Kayyim'in "gizli riba" olarak adlandırdığı kategoriye girdiğini göstermektedir. Fakat hukuki riba olan Kuran ribası ile daha sonraki dönemlerde yaşamış olan yazarların kullandığı riba kavramı arasında bir ayırım yapmak gerekmektedir.
6. Kuran'ın bizden tesis etmemizi istediği işbirliği ruhu ile bu ruhun doğru şekilde beslenmesi ve geliştirilmesine dayanan iktisadi sistem ve toplumun da buna uygun olarak yeniden yapılandırılması, banka faizini ve mevcut bankacılık sistemini epey lüzumsuz hale getirecektir ki Kuran ve Sünnet'in ruhunun bizden istediği de aslında budur.
7. Toplumumuz yukarıda çerçevesi verilen İslami düzene göre yeniden yapılandırılmadığı müddetçe banka faizini kaldırmak, toplumun iktisadi refahı ile ülkenin finansal sistemi açısından ölümcül bir hata ve aynı zamanda Kuran'ın ruhu ve maksadına da aykırı olacaktır.
8. Tedric (aşamalandırma) ve teysir (kolaylaştırma) prensiplerine göre banka faizini kaldırmadan önce yasama faaliyetini derebeyliği ve istifçilik gibi ağır sosyal haksızlıklara karşı harekete geçirmek gerekmektedir.
9. Her Pakistan vatandaşının banka faizini sıfıra düşürme, başka bir deyişle tamamen ortadan kaldırma hedefine yönelik olarak durmak bilmeyen bir tutku ve gayretle çalışması gerekmektedir. Bu hedefe ulaşmak için ülkedeki reel zenginlik ve kredi sermayesini, para arzı ile para talebi arasında eşitlik yahut eşitliğe yakın bir durum yaratacak kadar büyütmek ve böylelikle kredi almayı çok kolay hale getirmek

gerekmektedir. Banka faizine ve elbette vurgunculuğa yönelik müşevvikler ancak böyle ideal şartlar altında ortadan kalkabilir.

10. Devletin ve genel olarak müslümanların kolektif çabaları sonucunda alınan önlemler, mevcut modern şartlar altında İslam'ın ekonomik sistemini tesis etmenin tek yolu olan Müşterek ve Müreffeh Milletler Cemiyeti'ni meydana getirmek için yeterli olacaktır.